

वर्ष-५, अंक-४
ऑक्टोबर - डिसेम्बर, २०११
किंमत : ३१. २०/-

विहंग

पक्षीनिरीक्षको वच्येनो सेतु

शरद २०११

ભાવનગરમાં મોટા હજ (Greater Flamingo) નાં મૃત્યુ (પૃષ્ઠ-૧૩)

તસવીર : ડૉ. હેન્ડ અહલી, ભાવનગર

લાલછાતી ચટકી માખીમાર (Red-breasted Flycatcher) (પૃષ્ઠ-૨૫)

તસવીર : પ્રસાદ ગણપુલે, મોરબી

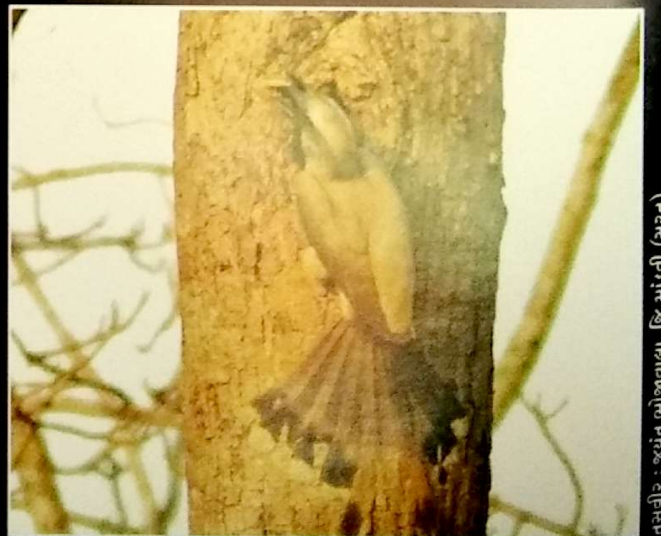
લાલગળું ચટકી માખીમાર (Red-throated Flycatcher) (પૃષ્ઠ-૨૫)

તસવીર : પ્રસાદ ગણપુલે, મોરબી

નીલશિર કસ્મૂરો (Blue-headed Rock-Thrush) (પૃષ્ઠ-૩૫)

તસવીર : અમીત વ્યાસ, જામનગર

રાખોડી ચિલોત્રો (Indian Grey Hornbill) (પૃષ્ઠ-૨૯)

તસવીર : જયંત ભોજવાલા, જિ. માંડવી (સુરત)

પૃષ્ઠ પ્રિન્ટીંગ સૌજન્ય : એક શુભેચ્છક

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ-૧૩.....૬
 વિહંગાવલોકન ૯
 નિરીક્ષણ નોંધ ૧૨
 પક્ષીઓનું વિજ્ઞાન-૨.....૪૭
 પત્ર-સેતુ ૫૧
 પક્ષી ક્ષેત્ર-માર્ગદર્શિકા 'બર્ડ્ઝ ઓફ સાઉથ એશિયા' અને પામેલા રાસમુસેન વિશે... ૫૫
 ગીધ પર જાપતો ૫૭
 પ્રવૃત્તિવૃત્ત ૫૮

મુખપૃષ્ઠ : ચંચળ (Red-necked Phalarope)
 તસવીર : યશોદેવ ભાટિયા, જામનગર (નિ.નોં. પૃ. ૩૮)

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
 20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૫   અંક ૪   શરદ ૨૦૧૧

પરામર્શક   સંપાદક
 લાલસિંહ રાઓલ   ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ, ડૉ. મૌલિક વરૂ

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ :

સૌજન્ય : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ'

પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

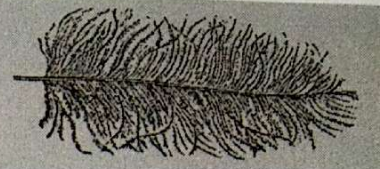
લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન'
 - 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ
 અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-
 ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની
 કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
 સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં અમદાવાદમાં મારા ઘરના બગીચામાં સફેદપેટા કોશી (White-bellied Drongo)એ હાજરી પુરાવેલી. આ તેની બીજી મુલાકાત હતી. યોગાનુયોગ તે દિવસે કચ્છના વરિષ્ઠ પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી શાંતિભાઈ વરૂ મારે ત્યાં મહેમાન હતા. તેમનું એ 'લાઈફ બર્ડ' (પ્રથમ દર્શન) બન્યું હતું. પ્રશ્ન એ છે કે, જંગલવિસ્તારનું આ સભ્ય અમદાવાદમાં કેવી રીતે ભૂલું પડ્યું? તમે સૌએ નોંધ્યું હશે કે, તમારા વિસ્તારની પક્ષીયાદી (checklist)માં અનપેક્ષિત પક્ષીજાતિઓનો એકલદોકલ વધારો થતો રહેતો હોય છે. જેવું સ્થાનિક પક્ષીયાદીમાં બને છે તેવું જ તાલુકા, જિલ્લા કે રાજ્યોની પક્ષીયાદીઓમાં પણ બને છે. છેલ્લા બે-ત્રણ દસકામાં ગુજરાત રાજ્યની પક્ષીયાદી ૪૫૦થી વધીને ૫૫૦ સુધી પહોંચી ગઈ છે.

પક્ષીવૈવિધ્યમાં થઈ રહેલા આ ફેરફારો રસપ્રદ છે. તે એક સંશોધનનો વિષય તો છે જ સાથેસાથે ચિંતનનો વિષય પણ છે, કારણ કે માનવસભ્યતાનાં વિવિધ પાસાં સીધી કે આડકતરી રીતે તેની સાથે સંકળાયેલાં છે. કેટલાક ઉમેરા કે બાદબાકી આભાસી (apparent) હોય છે. ક્વચિત્, પક્ષીની ઓળખમાં ભૂલથાપ થઈ જાય એવું બને, અને એ ભૂલ જો કોઈ નિષ્ણાત દ્વારા થઈ હોય તો કોઈ પણ પ્રશ્નાર્થ કે વિવાદના અવરોધ વિના યાદીમાં ઉમેરાઈ જાય. નવી પક્ષીજાતિનો સમાવેશ કરતાં પહેલાં સ્વશિસ્ત ખૂબ જ જરૂરી છે. ગુજરાતના ચોપડે ચઢી ગયેલાં કેટલાંક પક્ષીઓ ભવિષ્યમાં કદાપિ દેખાશે કે નહીં તે અંગે મને શંકા છે.

કેટલીક પક્ષીજાતિઓ જડ્યા પછી એવું લાગે કે ધ્યાનથી ન હતું જોયું એટલે નહોતું મળ્યું! પક્ષીની હાજરીની શક્યતાઓ વિશે માહિતગાર હોવું જરૂરી છે. આજના પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમોના યુગમાં માહિતીની ખોટ નથી. વળી, પક્ષીનિરીક્ષકો અને ઉપકરણોની સંખ્યામાં રાફડો ફાટ્યો છે. 'ડિજિટલ કેમેરા', દૂરબીનો અને સારી 'ફીલ્ડગ્લાઈડ્સ' સુલભ બનતાં ઘણાં 'અસામાન્ય' પક્ષીઓ હવે 'સામાન્ય' બની ગયા છે. ઘાસ ફુલ્ટકી (Bristled Grass Warbler) હમણાં દસકાઓ પછી કચ્છના નાના રણમાં મળી, અને મળી ત્યારે એટલી સંખ્યામાં મળી કે

સર્વગ્રાહી એવો મત બંધાયો, “આ પક્ષી માનીએ છીએ તેટલું અસામાન્ય નથી. સામાન્ય દેખાવ, ધ્યાનાકર્ષક લક્ષણોનો અભાવ તથા તેની હાજરી વિશેની સભાનતા ન હોવાને લીધે નજરે ચડતું ન હતું!”

ડિજિટલ કેમેરાની સગવડને ક્ષેત્રીય પક્ષીવિજ્ઞાન (field ornithology) માટે સીમાચિહ્નરૂપ ગણી શકાય. ઓળખવી મુશ્કેલ કેટલીક પક્ષીજાતિઓ જો આપણી પક્ષીયાદીમાં ઉમેરાઈ હોય તો તેનું કારણ આ અતિ સુલભ બનેલા કેમેરા છે. એક વાર કેમેરામાં કેદ થઈ જાય પછી શાંતિથી ઘેર બેઠાં સંદર્ભગ્રંથોની સહાયતાથી ઓળખ થઈ શકે. ‘ઇન્ટરનેટ’ની સુવિધાને લીધે પક્ષીની ઓળખ અંગે આંગળીનાં ટેરવે પાંચ પક્ષીનિષ્ણાતોના અભિપ્રાય પણ મેળવી શકાય.

ખાનગી વાહનોની સગવડ સરળતાથી મળી રહેતાં આજનો પક્ષીનિરીક્ષક પણ પહેલાં કરતાં વધુ રખડતો થઈ ગયો છે. પાકા રસ્તાઓની ભરમારે પક્ષીઓનાં રહેઠાણો ભલે ઉજાડ્યાં હોય, પ્રકૃતિપ્રેમીઓને દૂરસુદૂર ભટકવા માટે ઇજન આપ્યું છે. શું મળતાવડી ટિવોડી (Sociable Lapwing) પહેલાં કરતાં વધુ આવે છે? કે વધુ નોંધાય છે? શું જલમુરઘા (Watercock) અને સફેદ મુરઘાબી (Common Shelduck) જેવાં અતિ દુર્લભ ગણાતાં પક્ષીઓ ખરેખર દુર્લભ હશે? કે ઉપકરણો, ભમવાની ભૂખ અને પ્રવાસખેડુ પક્ષીનિરીક્ષકોના અભાવે દુર્લભ રહ્યાં હશે?

પક્ષીજગતમાં જોવા મળતા આ આભાસી ફેરફારોની સાથે નક્કર પરિવર્તન પણ નોંધાતું જ રહ્યું છે. સામુદ્રિક તોફાનો કે અન્ય આકસ્મિક કારણોસર ભટકી ગયેલાં ઝળૂંબી (petrels) કે ડૂબકીમાર (body) જેવાં સામુદ્રિક જળચર પક્ષીઓ આપણી પક્ષીયાદીને શોભાવતાં રહ્યાં છે. બીજી તરફ, બપૈયા કે ચકલી જેવાં સામાન્ય પક્ષીઓની હાજરી અથવા ગેરહાજરી, પર્યાવરણમાં થઈ રહેલા ધરખમ ફેરફારો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. “ચકલી અને કાગડા કેમ ઓછા

દેખાય છે?”નો જવાબ ખૂબ જટિલ છે અને સંશોધનનો વિષય બની શકે તેમ છે. આપણા ઉપભોક્તાવાદી વલણે કઈ કઈ રીતે પક્ષીઓનું શોષણ કર્યું છે એ બાબતે આત્મનિરીક્ષણ અને અભ્યાસની જરૂર છે. હિંગોળગઢના વિસ્તારમાં કદી ન દેખાતાં બપૈયા જ્યારે ત્યાં જોવા મળ્યા ત્યારે શ્રી લલકુમાર ખાયરનો પ્રતિભાવ નિરાશાજનક હતો. તેઓનું માનવું હતું કે પ્રસ્તુત ફેરફાર હિંગોળગઢની સુખાકારીનું નહીં પરંતુ પક્ષીઓના સંકોચાતાં રહેઠાણોનું સૂચક છે. માનવસમાજના આડેધડ ભૌતિક વિકાસે નૈસર્ગિક નિવાસસ્થાનોનો કચ્ચર-ઘાણ કાઢ્યો છે.

ક્ષતિગ્રસ્ત રહેઠાણોની ધારણશક્તિ (carrying capacity) ઓછી થતાં અનેક વન્ય જીવોને જબરદસ્તી સ્થળાંતર કરવું પડ્યું છે. આવા વિસ્થાપિત નમૂના વિષમ પરિસ્થિતિઓનો કાયમી ભોગ બને તે પહેલાં અવનવી, અકલ્પ્ય જગ્યાઓએ જોવા મળી શકે. સંકોચાતાં પ્રાકૃતિક આવાસોને સાંકળતી કડીરૂપ કુદરતી કેડીઓ (corridors)નો ક્ષય થવાથી વન્ય જીવો અભૂતપૂર્વ ભીંસ અનુભવી રહ્યાં છે, હેરફેરની મોકળાશ તેમણે ગુમાવી છે. પૂર્વ ગુજરાતની સળંગ જંગલપટ્ટી હવે નાનાં નાનાં એકમોમાં વિભાજિત (fragmentation) થઈ ગઈ છે. ગુજરાતના સમગ્ર ભૂમિખંડમાં બિલાડીના ટોપની જેમ ફૂટી નીકળેલી ઔદ્યોગિક વસાહતો અને ધોરીમાર્ગોની માયાજાળે વીડ-વગડા અને ખેતર-પાદરના અખંડિત નૈસર્ગિક સૌંદર્યને ચાળણી કરી નાખ્યું છે. વધુમાં, વધી રહેલા વૈશ્વિક તાપમાન અને અનિયમિત તથા અસ્વાભાવિક ઋતુચક્રે પક્ષીજીવનનો લય ખોરવી નાખ્યો છે.

બીજી બાજુ, માણસે પોતાની સુખકારી માટે ઊભા કરેલા બાગ-બગીચા અને સિંચાઈ માટે બાંધેલાં બંધોથી રચાયેલાં જળાશયો પક્ષીઓ માટે આમંત્રણરૂપ પણ બન્યા છે. શહેરીકરણના સપાટામાંથી બચી ગયેલાં મહાવૃક્ષો કે બાંધકામની નવોદિત યોજનાઓ અન્વયે

ઊભી થયેલી લીલોતરી, માનવવિકાસથી વિસ્થાપિત થયેલી પક્ષીજાતિઓ માટે આશ્રયરૂપ બન્યાં છે. ઉત્તર અને પૂર્વ ગુજરાતની મુલાકાતો વખતે અમે નોંધ્યું છે કે, બંધસર્જિત જળાશયો અનેક સ્થાનિક તથા યાયાવર જળાશ્રિત પક્ષીઓનાં રહેઠાણ બન્યાં છે.

ટૂંકમાં રહી સહી પ્રકૃતિને પાળીએ-પોષીએ, સાથે-સાથે વિચારપૂર્વક અને યોજનાબદ્ધ રીતે આપણા કહેવાતા વિકાસ (કે વિલાસ?)માં કુદરતી તત્ત્વને ઉમેરીએ. શહેરની મધ્યમાં ઊભાં કરેલાં જંગલો અને વાહનવ્યવહાર (રેલવે તથા સડક)ના માર્ગોની સમાંતરે ઊછેરેલાં સ્થાનિક વૃક્ષો દબાણગ્રસ્ત બે પાંખાળાં જીવોને આશીર્વાદરૂપ નીવડશે. પક્ષીનિરીક્ષણના શોખની પૂર્તિ સાથે અગત્યની પક્ષીનોંધ 'વિહંગ' તથા અન્ય રાષ્ટ્રીય

કક્ષાનાં પક્ષી-સામયિકોમાં પ્રકાશિત થતી રહે તે પક્ષીઓના હિતમાં છે. પક્ષીસૃષ્ટિના માળખામાં થતા ફેરફારો સંદર્ભે નિયમિત સર્વેક્ષણ તથા સંશોધન થતાં રહે તે લાંબા ગાળે પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે. આ માટે વનખાતાએ સજજ થવું પડશે તથા તેમાં મોટા પાયે પક્ષીનિરીક્ષકોને સંડોવવા પડશે.

પક્ષીઓની વિસ્તરતી યાદી આપણને ઘણું-બધું કહી જાય છે. પક્ષીજાતિઓના બદલાઈ રહેલા વ્યાપના સંદર્ભે આપણે અત્યંત જાગ્રત અને માહિતગાર રહેવું પડશે. પર્યાવરણના પ્રશ્નોની રજૂઆત માટે કોઈપણ પેંતરો રચવા આથી વિશેષ બીજો કયો માપદંડ હોઈ શકે?!

ભારતીય પ્રાણીશાસ્ત્રનો આધુનિક ઇતિહાસ

પ્રાચીન ભારતમાં વેદાદિ તેમજ ઈતર સાહિત્ય અને વૈદકીય ગ્રંથોમાં વિવિધ પ્રાણીઓના અનેક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રાણીજીવનની વિશિષ્ટતાઓનાં વર્ણન પણ નજરે પડે છે. પણ એ બધું છૂટીછવાયી નોંધો રૂપે. શુક્લ યજુર્વેદની સંહિતાના ચોવીસમા અધ્યાયમાં યજ્ઞાંગ પશુઓનો જે ઉલ્લેખ છે, તે અનેક રીતે રસપ્રદ હોવા છતાં પ્રાણીશાસ્ત્રના ઇતિહાસના પ્રયત્નરૂપ તો ન જ ગણાય. આવા પ્રયત્નોમાં તો વૈજયંતી જેવા કેટલાક કોષો, પ્રાણીઓના ઉછેર સંવર્ધન અને શિક્ષણ તથા તેમના રોગો અને એમના ઉપચારો વર્ણવતા થોડાક આદરગ્રંથો અને શકુનાદિ શાસ્ત્રો જેવું સાહિત્ય મુખ્યત્વે મળી આવે છે. કેવળ ઇતિહાસ જેવો કોઈ ગ્રંથ જાણવામાં હોય તો એકલું મૃગપક્ષીશાસ્ત્રમ્. હંસદેવ નામના જૈન (?) મુનિએ આ ગ્રંથ શિકારના વ્યવસાયથી વિરાગ પામેલા એક રાજવીના મનોવિનોદનાર્થે લખ્યો હતો. એમાંના પ્રાણીવર્ણન

આધુનિક પ્રાણીવિદ્યાની કસોટીએ સર્વાંશે નહિ ચડી શકે પરંતુ એમાંનો કેટલોક ભાગ અત્યંત સૂક્ષ્માવલોકનના આધારે લખાયો છે, એમ એ વાંચતાં પ્રતીતિ થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યાર બાદ મુસલમાની સત્તાના વિકાસકાળના ગાળામાં મુઘલ બાદશાહોની શિકારપ્રવૃત્તિનાં જે વર્ણનો લખાયાં છે, એમાંથી પ્રાણીશાસ્ત્રને લગતું મહત્ત્વનું સાહિત્ય મળી આવે છે. ભારતવર્ષનાં પ્રાણીઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનારને દિશાસૂચન કરનાર સાહિત્ય હોય તો તે આટલું જ.

વિવિધ પ્રાણીઓની શરીરરચના અને સ્વભાવના અવલોકનની સહાય લઈ, પ્રાણીજીવનના શુદ્ધ ઇતિહાસની રચનાનો આરંભ તો થયો અંગ્રેજી રાજસત્તાના ઉદય પછી.

હરિનારાયણ આચાર્ય
પ્રકૃતિ' સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૧૩

લાલસિંહ રાઓલ

જામનગરમાં શરૂઆતના ૩-૪ વરસ નાગરપરામાં ભાડાના મકાનમાં હું રહેતો. સરકારી નોકરો માટે પ્રદર્શન મેદાનમાં ત્રણ માળનાં મકાનો બાંધવાની યોજના ચાલુ થઈ ગયેલી. '૭૫ના ઓગસ્ટમાં થયેલા તેના પહેલા જ 'એલોટમેંટ'માં લાખોટા તળાવની સામે જ બે નંબરના બ્લોકમાં પહેલા માળે મને 'ફ્લેટ' મળ્યો. સામે જ આવેલા લાખોટા તળાવનો અડધો ભાગ મારા વરંડામાંથી દેખાતો. ત્યાં બેઠાંબેઠાં દૂરબીનથી તળાવમાંનાં નજીક વિહરતાં પંખીઓનું નિરીક્ષણ થઈ શકતું.

શહેરની વચમાં તળાવ હોય તેવાં સ્થળો કેટલાં? લાખોટા તળાવ એ રીતે જામનગરનું આભૂષણ છે. ઈચ્છીએ કે, મહાનગરપાલિકા તેને સાચવે. મીગ કોલોની સામેના તથા એસ.ટી. સ્ટેશન બાજુના ખાસા એવા મોટા ભાગ ઉપર બિલ્ડરોની નજર છે. શહેરની વચમાં આટલી ખુલ્લી જમીન હોય તે જામનગરનું સદ્ભાગ્ય ગણાય. ભાવનગરના બોર તળાવના અમુક ભાગ તથા વિક્ટોરિયા પાર્ક ઉપર જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે. ભાવેણાના નાગરિકો આ બાબતમાં જાગૃત છે એટલે તેના બચાવ માટે આશા રાખી શકાય. જામનગરની યુવાપેઢીએ તથા પર્યાવરણપ્રેમીઓએ તેમાંથી પ્રેરણા લઈ લાખોટા તળાવને બચાવવા સતર્ક રહેવું જરૂરી છે.

લાખોટા તળાવમાં બારેમાસ પાણી રહે છે. બીજી રીતે પણ તે વિશિષ્ટ છે. શિયાળામાં પરદેશથી આવતાં નાનાં મોટાં અનેક પ્રકારનાં પંખીઓનું વિહારધામ બની જાય છે. આઠ-દસ જાતની બતકોને સારી એવી સંખ્યામાં નિશ્ચિંતીથી તેમાં તરતી જોવી તે એક લહાવો છે. જાતજાતના બગલા, કાજિયા (cormorant), પેશ (pelican), વિવિધ પ્રકારની વાબગલીઓ (terns) અને ધોમડા (gulls) લાખોટાને જીવંત રાખે છે. બંને જાતનાં હંજ (flamingo) પણ તેને શોભાવે છે. છીછરા પાણી અને કાદવિયા ભૂમિમાં ફરનાર (wader)ની કેટલીયે જાતોની હાજરી પણ ખરી. રજાના દિવસોમાં સવારના સમયે આ પંખીઓનાં નિરીક્ષણ માટે મને લાખોટાનું જબરું આકર્ષણ. દૂરબીન લઈને નીકળી પડવાનું. પંખીઓવાળા અડધા તળાવને ધીમે ધીમે જોઈ લેવાનું. બે-અઢી કલાક તેમાં સહેજે આનંદપૂર્વક પસાર થઈ જાય.

તે વખત સુધીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં નહીં નોંધાયેલાં એવાં બે પંખી મને લાખોટામાં મળી ગયેલાં. એક વાર તળાવની પાળે ફરતો હતો ત્યાં બેટડા પરના એક પંખીએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. મને થયું, “અરે, આ અહીં ક્યાંથી?” તે હતો કાળો જલમાંજર (Bronze-winged Jacana). શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed

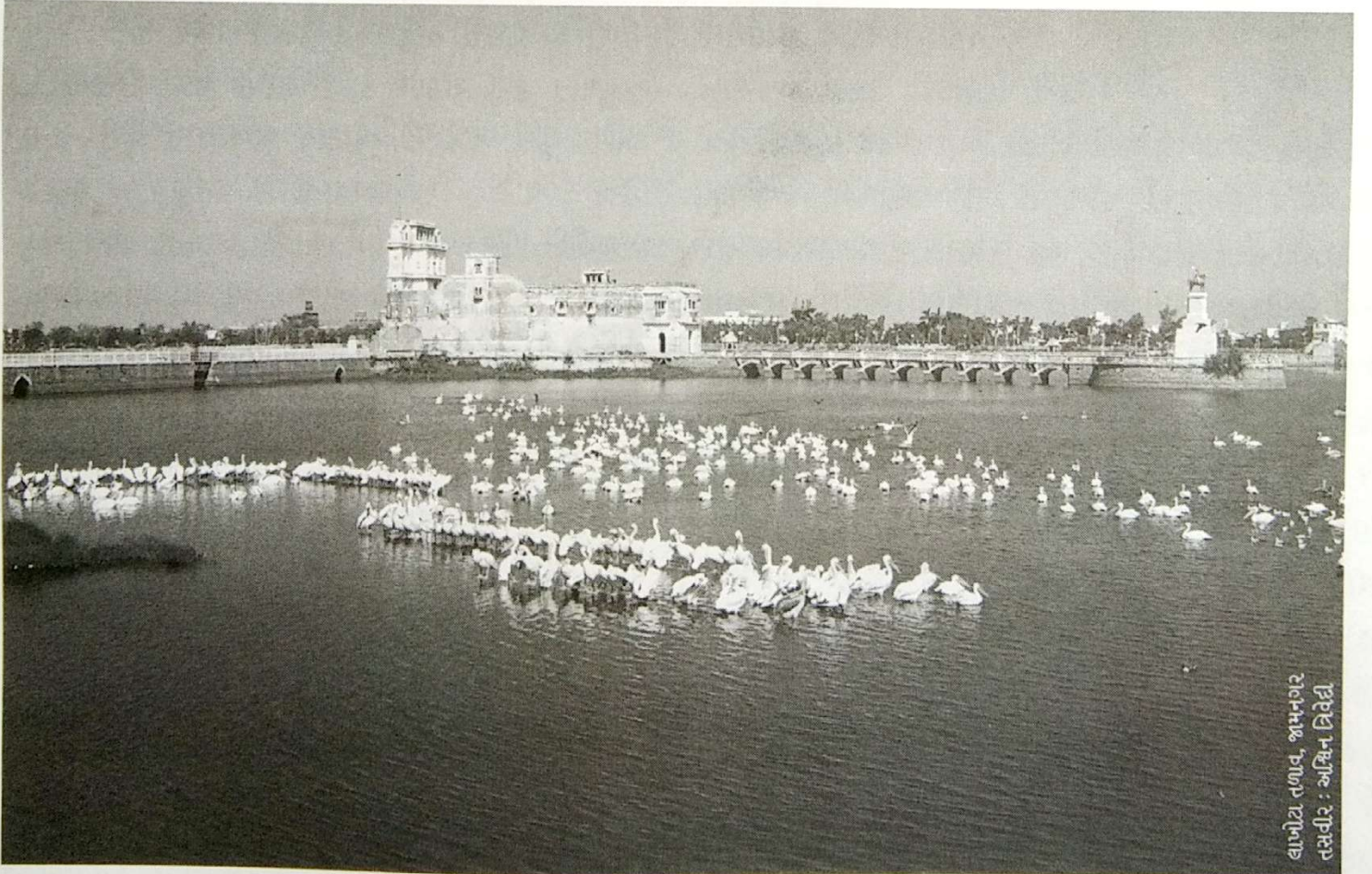

Jacana) સૌરાષ્ટ્રનો વતની ખરો પણ કાળો જલમાંજર તો તળ ગુજરાતનું પંખી. એક મહિના સુધી સતત મેં તેને લાખોટામાં જોયા કરેલો. વાયકોમાંથી કોઈના જોવામાં સૌરાષ્ટ્ર કે કચ્છમાં તે આવ્યો હોય તો તારીખ અને સ્થળ સહિતની તેની નોંધ 'વિહંગ'ને જરૂર મોકલે.

બીજું પક્ષી ચંચળ (Red-necked Phalarope). ચકલીથી થોડા મોટા આ પંખીને કાદવ ખૂંદનાર (wader) નહીં પણ તરનાર (swimmer) કહેવું જોઈએ. અન્ય કાદવ ખૂંદનારની જેમ છીછરા પાણીમાં ચાલતા નહીં પણ ઊંડા જળમાં તરતા તરતા જળસપાટી ઉપરથી તે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે. ચંચળના જીવનમાં પાનલવા (Painted Snipe)ની માફક ઊલટી ગંગા વહે છે. નર કરતાં માદા રંગે વધારે આકર્ષક અને કદમાં થોડી મોટી છે. માળા કરવાથી માંડી ઈંડાં સેવવાનું અને બચ્ચાં ઉછેરવાનું કામ નર કરે છે. પ્રજનન પોષાક (breeding plumage)માં સજ્જ એક

માદા તથા તેનો નર તા. ૨૨-૫-૭૯ના રોજ લાખોટા તળાવમાં મારા જોવામાં આવેલાં. શ્રી હિંમતસિંહજીએ બનતા સુધી '૪૮-૪૯માં તેને કચ્છમાં જોયેલા. સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના જોવામાં તે ક્યારેય આવેલાં નહીં, એટલે પોતાના પુસ્તક 'The Birds of Saurashtra'માં તેનો સમાવેશ કર્યો નથી. '૭૯માં તેને જોયા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યારેક ક્યારેક તે પક્ષીનિરીક્ષકોની નજરે ચડવા લાગ્યા છે.

શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern) મને લાખોટા તળાવમાં જ પહેલી વાર જોવા મળેલી. પિરોટનમાં શિબિર ચાલતા ત્યારે શિબિરાર્થીઓને મૂકવા અને લેવા મારે બેડી બંદર જવું પડતું. નાની દરિયાઈ વાબગલી (Lesser Crested Tern)નો ભેટો મને પહેલી વાર ત્યાં થયેલો. દરિયાઈ વાબગલી (Sandwitch Tern) તરફ ઓખા બેટની શિબિર દરમિયાન શ્રી તેજ મુંડકુરે મારું ધ્યાન ખેંચેલું.

લાખોટા તળાવ, જામનગર
તસવીર : અક્ષિત ત્રિવેદી

મારા માટે એ તેનું પ્રથમ દર્શન હતું.

પિરોટન શિબિર દરમિયાન એક વાર મોટો કીચડિયો (Knot) સાહેબે મને બતાવેલો. સૌરાષ્ટ્ર માટે તેમજ મારા માટે તે નવું પંખી હતું. વીજરખી કેમ વિસ્તારમાં પંખીઓ જોવા હું ઘણી વાર જતો. શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle)નો ભેટો ત્યાં મને પહેલી વાર થયેલો.

આ ઉપરાંત, બેડી બંદર, રોઝી બંદર, નવું બંદર અને વાલસુરા વિસ્તારમાં પણ પંખીનિરીક્ષણ માટે હું જતો. નવા બંદરે શંખલો (Crab-Plover) મેં પહેલી વાર જોયો. એક જ પંખી હતું. ઓખા બેટની શિબિરો શરૂ થયા પછી નજીકના જુદા જુદા ટાપુઓ ઉપર શિબિરાર્થીઓને લઈને જતા ત્યારે શંખલા સેંકડોની સંખ્યામાં અમને જોવા મળતા.

પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), મોટું જળચર પંખી. જળાશયો આસપાસના કે નજીકના વિસ્તારમાં આવેલ જૂનાં મોટાં વૃક્ષો ઉપર તે માળા કરે. વૃક્ષો ગેરકાયદે કપાતાં મોટાં ઝાડ ઘટવા લાગ્યાં. પીળીચાંચ ઢોંકને માળા કરવાનાં સ્થળોની અછત થઈ. ઓખા નજીકના માનવવસતિ વિનાના દરિયાઈ બેટડાઓમાં ડીંડલિયા થોર ઉપર પીળીચાંચ ઢોંકના માળા જોઈ બહુ દુઃખ થયું. ઊંચા વૃક્ષોમાં માળા કરનાર તે મોટા પંખીને થોર ઉપર લાચારીથી માળા કરવા પડે તે કેવી કડુણતા! આપણા માટે કેવી શરમજનક બાબત!

(કમશ:)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

ચિલોત્રો શું ઉત્ક્રાંતિની 'બસ' ચૂકી ગયો છે ?

પર્વતની તળેટીના પ્રદેશમાં મેદાની વિસ્તારો કરતાં વનસ્પતિ જુદી હોય છે. અહીં અંજીર અને 'પ્લમ' કુળનાં વૃક્ષો મોટી સંખ્યામાં હોય છે, જે ઘણાંબધાં ફળભક્ષી પક્ષીઓને આકર્ષે છે. આ બધામાં સૌથી રસપ્રદ કોઈ પક્ષીજાતિ હોય તો તે મહાકાય ચિલોત્રો (Giant Hornbill). ચિલોત્રો ઝાડની બખોલોમાં માળા કરે છે અને માદા પક્ષીને અંદર લીંપી દેવાની અસામાન્ય ટેવ ધરાવે છે. આ ટેવને લીધે નરના માથે બહુ મોટી જવાબદારી આવી જાય છે. ઈંડા-સેવન દરમિયાન માદા ખૂબ જ જાડી થઈ જાય છે. ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં બહાર આવે ત્યારે તેનું વજન એટલું વધી ગયેલું હોય છે કે તે ઊડી પણ ન શકે. આમ માદા અને બચ્ચાં (સામાન્ય રીતે બેની સંખ્યામાં હોય) ને ખવડાવવાની જવાબદારી નરના શિરે આવે છે.

એનો ભદ્ર જેવો દેખાવ, વિશાળ ચાંચ, પરાણે

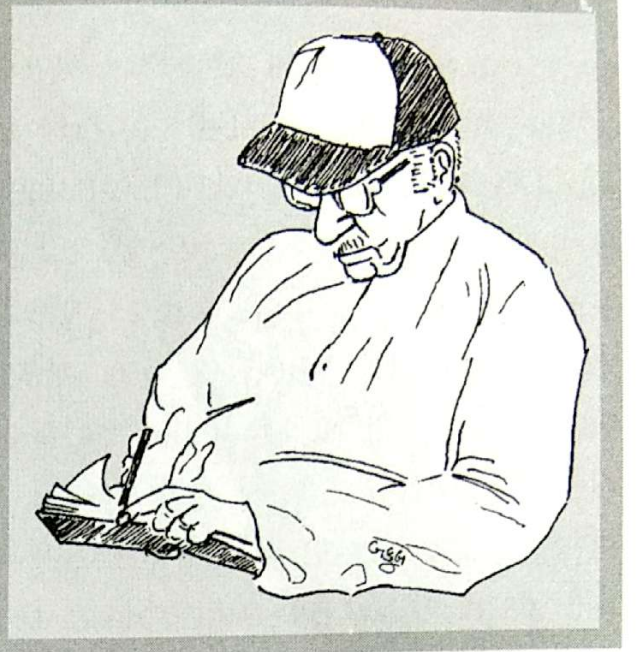
પાંખો ફફડાવતો હોય તેવી ઉડાન વગેરે જોઈને એવું અનુમાન કરી શકાય કે, ચિલોત્રો જાણે ઉત્ક્રાંતિની 'બસ' ચૂકી ગયો છે. માદાને બખોલમાં પૂરી નાના છિદ્ર વાટે ખવડાવવાની વર્તણૂક કદાચ પ્રાગઐતિહાસિક સમયથી ચાલી આવતી હોય તેવું લાગે છે, કારણ કે ત્યારે આજ કરતાં વધુ શક્તિશાળી દુશ્મનોનો તેને સામનો કરવો પડતો હશે. ઝાડની બખોલમાં માળો કરતી બધી પક્ષીજાતિઓનાં દુશ્મનો તો એકસરખાં જ હોય. રામચકલીઓ (tits), દેવચકલીઓ (robins) તથા ઘંટીટાંકણા (hoopoes) વગેરે પક્ષીજાતિઓ આ સંદર્ભે સંપૂર્ણ અસંરક્ષિત કહેવાય ?! તો શા માટે સ્વરક્ષણ માટે આવી મજબૂત ચાંચ ધરાવતો હોવા છતાં ચિલોત્રાને આમ માદાને પૂરવાની જરૂર જણાઈ ?!

જીમ કોર્બેટ

સ્રોત : 'જંગલ લોર', પ્રકાશક : ઓક્સફોર્ડ યુનિ. પ્રેસ.

વિહંગાવલોકન

શ્રી લલકુમાર ખાયર

વૃક્ષો ઓછાં થઈ રહ્યાં છે અને વૃક્ષારોપણના નામે એક-બે જાતિનાં જ વૃક્ષો મોટી સંખ્યામાં વવાય છે (monoculture), એ બાબતે આપણે સૌ ચિંતિત છીએ અને એ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણામાંના બહુ ઓછાને એ ખબર છે કે, વૃક્ષોની સાથે જમીન પરની બેઠી વનસ્પતિ – છોડ વગેરે (ground vegetation)નો જે રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે, તેનાથી ઘણી પક્ષીજાતિઓએ એમનાં રહેઠાણ ગુમાવ્યાં છે.

હિંગોળગઢના ઓવારેથી આસપાસની વનરાજીમાં થતા ધરખમ ફેરફારોનો આખો ચિતાર મને મળે છે; ખેતરની વાડો કંતાઈ ગઈ છે, જળધ્વાવિત વિસ્તારોને આંકતા બાવળનાં ઝુંડ અલોપ થઈ ગયા છે અને ટેકરીઓ તો બસ નગ્ન હાડપિંજરો! જાણે કે તેમને ઢાંકતા સ્નાયુઓ ભૂખ્યાં વરુઓએ ભરખી, હાડકાં કાળઝાળ ગરમીમાં રઝળતાં મૂક્યાં હોય! ગામડાં વિસ્તરતાં તેમને ઘેરી લેતાં ઘેઘૂર વૃક્ષોનો પણ ક્રમશઃ ક્ષય થતો ગયો છે.

અને જેની કલ્પના પણ ન હતી કરી તે પાકવૈવિધ્ય પણ જતું રહ્યું છે. બાજરાથી માંડીને પીયતનો રજકો અને ઘઉં અને પાકની ફેરબદલી માટે ખેડીને મૂકી દીધેલાં પડતર ખેતરોને બદલે હવે ક્યાં તો મગફળી અથવા આજનો રોકડિયો પાક સંકર કપાસ

જોવા મળે છે. ગઢના ઝરૂખેથી જે નથી જોઈ શકતો એ, આ કપાસને ઉગાડવા છંટાતાં ઝેરી રસાયણો. વળી, સૌરાષ્ટ્રના સમગ્ર ગ્રામપ્રદેશમાં સતત સૂકા પવનો ફૂંકાતા જ રહે છે, જે પક્ષીઓને દૂર રાખવા માટેનું બીજું એક પરિબળ છે. હવે જે પક્ષીઓ બચ્યાં છે તેમને એક બાજુ માળો કરવાની યોગ્ય જગ્યાઓનો અભાવ વર્તાય છે તો બીજી બાજુ બચ્યાંને ખવડાવવા જરૂરી જીવાતની ખોટ. એક સમયે, વરસાદ પછી લાખો યાયાવર પક્ષીઓને રક્ષણ ને પોષણ આપવા સજ્જ થઈ જતો આ ગ્રામવિસ્તાર, પંખીઓને પૂરતું પોષણ આપી શકવા અશક્તિમાન થઈ ગયો છે – ખાસ કરીને પ્રવાસપૂર્વે પરત મુસાફરી માટે જરૂરી પોષણના સંગ્રહ માટે. આ કારણે આપણાં સ્થાનિક તેમજ શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષીઓ પારાવાર દબાણ હેઠળ જીવે છે. છંટકાતાં રાસાયણિક જંતુનાશકો ધોવાઈને જમીનમાં ઊતરે છે અને તેને ઝેરી બનાવે છે. માટીમાં રહેલાં, જમીનને ફળદ્રુપ રાખતાં સૂક્ષ્મ જીવાણુઓનો આ ઝેરથી નાશ થાય છે. ઉપરાંત, રાસાયણિક ખાતરોનો વપરાશ ધરતીના રાસાયણિક બંધારણને હાનિકારક રીતે બદલી નાખે છે. રાસાયણિક જંતુનાશકો તથા ખાતરોમાં રહેલું વિષ સમય જતાં ભૂગર્ભજળને પ્રદુષિત કરે છે, જે સિંચાઈના વધુ વપરાશને લીધે આમેય શોષાઈ રહેલાં

ઝરણાં, નદીઓ તથા અન્ય જળસ્રોતોને અભડાવે છે. ગટરનાં પાણી તથા ગેરકાયદેસર રીતે ઠલવાતો ઔદ્યોગિક કચરો આપણી નદીઓને વધુ પ્રદૂષિત કરે છે. પાણીની સમગ્ર સજીવસૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ રહી છે, અને કેટલી જલજ વનસ્પતિઓ તથા માછલીઓની પ્રજાતિઓને આપણે ગુમાવી છે, એનો અંદેશો પણ આપણને છે ખરો?! આ બધું પ્રદૂષિત જળ અંતે સમુદ્રો અને મહાસાગરોમાં ઠલવાતાં તેનાં દૂરગામી અનિષ્ટ પરિણામો કેવાં આવશે? પાણીની સજીવસૃષ્ટિનો નાશ થતાં જળચર પક્ષીઓ ઉપર એવી જ નકારાત્મક અસરો પડશે, જેવી ધરતી પર વનસ્પતિ અને કીટકવર્ગનો ક્ષય થતાં સ્થળચર પક્ષીઓ ઉપર પડી.

ભારતીય ઉપખંડના વિસ્તારને ધ્યાનમાં લેતાં, સમગ્ર એશિયા ખંડમાંથી પ્રવાસ કરીને આવતાં આ યાયાવર પક્ષીઓ ઉપર આપણાં નૈસર્ગિક રહેઠાણોને થઈ રહેલાં નુકસાનથી જે વિઘાતક અસરો પડશે તે માત્ર ભૌગોલિક સીમાઓથી સીમિત નહીં રહે, તે સમજાય

તેવું છે. ગુજરાત, મધ્યએશિયા ઉપરથી આવતાં અને ભારતીય ઉપખંડમાં જતાં પ્રવાસી પક્ષીઓના મુખ્ય માર્ગ પર આવેલું છે. ઉપરાંત, પશ્ચિમમાં પૂર્વ આફ્રિકા ભણી જતાં યાયાવર પક્ષીઓ પણ અરબી સમુદ્ર ઉપરથી જાય છે. આ કારણે, આપણા પર્યાવરણીય પ્રશ્નો આંતર્રાષ્ટ્રીય ચિંતાનું કારણ હોવાં જોઈએ અને એ રીતે તેમની રજૂઆત થવી જોઈએ. આ મુદ્દાને વૈશ્વિક કે સ્થાનિક જે ગણો તે પરંતુ જે કરવાનું છે તે અહીં જ થવું જોઈએ, પહેલાં આપણી સમજના ધોરણે અને ત્યાર બાદ નક્કર કાર્ય સ્વરૂપે. લોકજાગૃતિ અને લોકભાગીદારી એટલાં સુદૃઢ હોવા જોઈએ કે આપણે સરકારી 'એજન્સી'ઓને પ્રભાવિત કરી શકીએ. કારણ કે, મહદ્અંશે સરકારી સંસ્થાનો જ આ બેજવાબદાર વર્તનના મૂળમાં છે. આખા ગ્રામવિસ્તારને નવસર્જિત કરવાનો છે અને એ કાર્ય કોઈ એકલાનું નથી.

૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

'શિકારી પક્ષી' કોને કહીશું ?

આમ જોઈએ તો જે પક્ષી બીજા સજીવને મારીને તેને આરોગે તે શિકારી પક્ષી (prey bird) કહેવાય. પણ આવી બહોળી વ્યાખ્યા કરીએ તો જીવાતભક્ષી ફુત્કીઓ (warblers)થી માંડી માછલી આરોગતી પેણ (pelicans) સુધીનાં બધાં જ પક્ષીઓને શિકારી પક્ષી કહેવા પડે. ચુસ્ત શાકાહારી પક્ષીજાતિ તો ભાગ્યે જ કોઈ હશે. કણભક્ષી ચકલીના કુળ (finches)ની પક્ષીજાતિઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાંને તો પ્રોટીનયુક્ત જીવડાં જ ખવડાવે છે. આમ 'શિકારી પક્ષી'ની વ્યાખ્યા વધુ ચોક્કસ વર્ણન માગી લે છે.

એટલે, શિકારને પકડવા અને મારવા શક્તિશાળી નહોરવાળા પંજા તથા માંસને ચીરી શકે

તેવી વળેલી અણીદાર ચાંચ ધરાવતાં હોય તે પક્ષીઓને શિકારી પક્ષી કહી શકીએ. આ પક્ષીજાતિઓ મહદ્અંશે બે અસંબંધિત વર્ગો (Order)માં વહેંચાયેલી છે. (૧) સિંહાનક વર્ગ (Falconiformes) અને (૨) ઉલૂક વર્ગ (Strigiformes). પહેલા વર્ગમાં સમડી, ગીધ, બાજ, ગરુડ, શાહિન વગેરે દિવાચર પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે ઉલૂક વર્ગમાં નિશાચર ઘુવડોનો. બંને વર્ગના સભ્યો માંસાહારી હોવાથી તેમના પંજા અને ચાંચનો આકાર સરખો હોય છે, તે સિવાય ઉત્ક્રાંતિ વૃક્ષમાં આ બંને વર્ગો એકબીજાથી ઘણા અલગ છે.

લેસલી બ્રાઉન

સ્રોત : 'બર્ડ્ઝ ઓફ પ્રે', ચાન્સેલર પ્રેસ

વર્ષાનો વૈતાલિક ચાતક

કેટલાંય યાયાવર પંખીઓ દર વરસે ગુજરાતમાં આવે છે. કરકરા (Demoiselle Crane) અને બીજાં પંખીઓની હારોને આપણા આકાશમાં ઊડતી આવતી જોવી એ કેવો રોમાંચકારી અનુભવ છે! એક કિશોર તરીકે પંખીનિરીક્ષણમાં હું પા પા પગલી માંડી રહ્યો હતો, ત્યારથી ઉનાળાની લૂખી ગરમી પછી વરસાદની આશાનો સંદેશ લાવનાર ચાતક તરફ મને આકર્ષણ રહ્યું છે. આફ્રિકાથી બહુ ઓછાં પંખીઓ ભારતમાં આવે છે. ચાતક તેમાંનું એક પંખી છે. ચોમાસુ પવનોની સાથે હિંદી મહાસાગર પાર કરીને તે અહીં આવે છે, અને ઓક્ટોબર-નવેમ્બરના વળતા પવન સાથે પરત જાય છે. અફ્રીકા તોફાની સાગર પાર કરનારી તેની આ લાંબી અને જોખમી સફર એ જરૂર એક પરાક્રમ ગણાય!

અગાસી ઉપર સૂતો હોઉં ત્યારે દર વરસે રાતના ચાતકનો અવાજ પહેલી વાર મને સાંભળવા મળે છે. છેલ્લા ચાર વરસમાં શરૂમાં મને તે ક્યારે સાંભળવા મળ્યો, તેની નોંધ નીચે આપું છું.

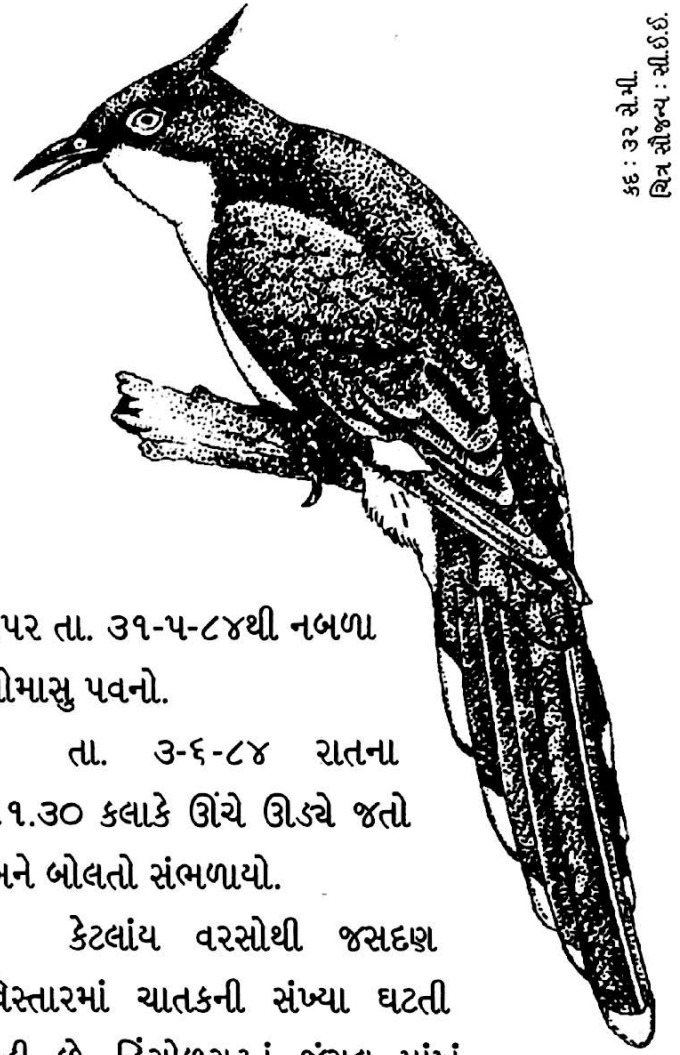
તા. ૧૮-૬-૮૧, ઋતુમાં પહેલી વાર હિંગોળગઢ મુકામે.

તા. ૫-૬-૮૨, ૧૧ વાગે પૂર્ણિમાની રાતે ઊડતા બોલીને જતો આ વરસે પહેલી વાર સાંભળ્યો.

તા. ૭-૬-૮૨ અને તા. ૮-૬-૮૨, અજવાળી રાત. નિરબ, આકાશ, કારવાર - મદ્રાસ ઉપર રાબેતા મુજબના ચોમાસુ પવનો.

તા. ૯-૬-૮૩, આકાશમાં ઊંચે ઊડતા જતા ચાતકને રાતના ૧૨.૨૦ કલાકે આ ઋતુમાં પહેલી વખત સાંભળ્યો.

તા. ૨-૬-૮૪, વહેલી સવારના ૩.૧૫ કલાકે ઊડતા બોલતા ચાતકને પહેલી વાર સાંભળ્યો. કેરળ

ક્રમ : ૩૨ સે.મી.
ચિત્ર સીજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

ઉપર તા. ૩૧-૫-૮૪થી નબળા ચોમાસુ પવનો.

તા. ૩-૬-૮૪ રાતના ૧૧.૩૦ કલાકે ઊંચે ઊડ્યે જતો અને બોલતો સાંભળાયો.

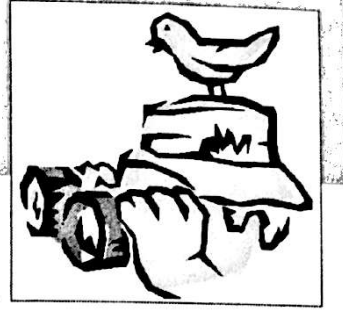
કેટલાંય વરસોથી જસદણ વિસ્તારમાં ચાતકની સંખ્યા ઘટતી રહી છે. હિંગોળગઢનું જંગલ પાંખું થતું જાય છે. ઢોર-બકરાની હરફર અને ઝાડ તથા ઘાસ કાપનારાઓની પ્રવૃત્તિથી તેમાં રહેતાં પંખીઓને ખલેલ પહોંચી છે.

બાવળનાં ઝુંડ તથા એવાં બીજાં ઝાડ અને છોડ ઘટી ગયાં છે. સાથે સાથે જેના માળામાં ચાતક પોતાનાં ઈંડાં મૂકે છે, તે થોરિયા લેલા (Common Babbler)ની સંખ્યા પણ પહેલાંના પ્રમાણમાં અવશેષરૂપ બચી છે. જસદણ વિસ્તારમાં અને ભારતમાં વર્ષા ઋતુના અગ્રદૂત જેવા ચાતકની સંખ્યા ઘટવા માટેનું આ કારણ લાગે છે.

શિવરાજકુમાર ખાચર
સ્ત્રોત : 'ચાતક' જુલાઈ-૮૪
વર્ષ ૨(૭) ક્રમાંક ૧૧

નિરીક્ષણ નોંધ

ભાવનગરમાં કાળી વાબગલી

તા. ૩૧-૮-૨૦૧૧ના રોજ નૈતક જોષી સાથે ભાવનગર નજીકના નવા બંદર વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અહીં રસ્તાની શરૂઆતમાં જમણી બાજુ એક નાનું તળાવ છે. તેમાં ડૂબકી (Little Grebe)નો માળો હતો. તેનું નિરીક્ષણ કરતી વેળાએ મારી નજર તળાવના સામે કાંઠે ઊડતી એક વાબગલી પર પડી, જે દૂરથી કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) શિયાળુ પોશાકમાં હોય જેવી લાગતી હતી. દૂરબીન વડે નિરીક્ષણ કરતાં તેના શરીર પર છાતીની બંને બાજુએ ઘેરા ડાઘ દેખાતાં શંકા થઈ, તેથી તેની પાકી ઓળખ માટે એક તસવીર લઈ લીધી.

તસવીર જોતાં માલૂમ થયું કે, તેની છાતીની બંને બાજુએ પાંખના મૂળ પાસે ઘેરો પટ્ટા જેવો ડાઘ હતો, જે કાશ્મીરી વાબગલીમાં ક્યારેક જ અને આછો હોય છે. તેની ચાંચ કાશ્મીરી વાબગલી કરતાં થોડી પાતળી અને લાંબી હતી. તેના માથાનો દેખાવ પણ થોડો અલગ જણાતો હતો. ઉપર્યુક્ત અવલોકનોના આધારે આ પક્ષી કાળી વાબગલી શિયાળુ પોશાકમાં હોય તેવું લાગ્યું. કાળી વાબગલીની ગુજરાતમાં તસવીર સાથેની ખાતરીપૂર્વકની આ પહેલા ફક્ત એક જ નોંધ ડૉ. કેતન ટાટુ (વરિષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક, ગીર ફાઉન્ડેશન) એ કરેલી. તેથી ઓળખની ખાતરી કરવા માટે મેં ડૉ. કેતન ટાટુને આ તસવીર મોકલી. તેમણે જણાવ્યું કે, છાતીની બંને બાજુએ પાંખના મૂળ પાસેના ઘેરા પટ્ટા જેવા ડાઘ, માથાનો લાક્ષણિક દેખાવ અને પાંખોનો ઉપરનો ઘેરો રંગ, આ પક્ષી કાળી વાબગલી શિયાળુ પોશાકમાં હોય તેમ સૂચવે છે. ઓળખની વધુ ખાતરી કરવા માટે તેમણે આ તસવીર જાન વાન ડર વિન્ડેન ('કન્સલ્ટન્ટ ફોર

એનવાયર્નમેન્ટ

એન્ડ

ઇકોલોજી,

નેધરલેન્ડ,

જેમણે કાળી વાબગલીની ગુજરાતમાં પ્રથમ નોંધની પાકી ઓળખ કરેલી) ને મોકલી. બે દિવસમાં જ ડૉ. ટાટુએ સમાચાર આપ્યા કે, “જાન વાન ડર વિન્ડેનનો ઇમેઇલ આવ્યો છે. આ પક્ષી કાળી વાબગલી જ છે.” તેમનો ઇમેઇલ વાંચતાં જણાવ્યું કે અમારાં અવલોકનો સાચાં હતાં અને વધુમાં તેના માથાનો વધારે લંબાતો કાળો રંગ, પ્રાથમિક પોશાકની ગેરહાજરી (absence of primary moult) અને તૃતીય પીંછા પર બદામી છાંટ (brownish wash on tertials) આ પક્ષી તરુણ (Juvenile) કાળી વાબગલી હોવાનું સૂચવે છે.

સંદર્ભપુસ્તકોમાં જણાવ્યા મુજબ, કાળી વાબગલી એ ભારતમાં રખડુ પ્રવાસી કે અસામાન્ય શિયાળુ મુલાકાતી છે. ભારતમાં ખાસ કરીને દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં તેની આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલી જ નોંધ થઈ છે. ગુજરાતમાં આ પહેલાં તેની ફક્ત એક જ નોંધ થઈ છે. ડૉ. કેતન ટાટુએ તા. ૨-૧૦-૦૮ના રોજ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ભાસ્કરપુરા જળાશય પર ત્રણ કાળી વાબગલી નોંધેલી, જેની નોંધ 'વિહંગ' ૪/૨, ૨૦૧૦, પૃ. ૧૮ તથા 'ઇન્ડિયન બર્ડ્ઝ' ૬(૬)માં પ્રકાશિત થઈ હતી. શિયાળુ પોશાકમાં ઓળખની મુશ્કેલીના કારણે આ પક્ષી, પક્ષીનિરીક્ષકોના ધ્યાન બહાર ગયું હોય તેવું બની શકે.

નોંધ : કાળી વાબગલીની ઓળખની ખાતરીમાં મદદ કરવા બદલ ડૉ. કેતન ટાટુ અને જાન વાન ડર વિન્ડેનનો આભારી છું.

ભાવનગરમાં જળહલ

તા. ૧૭-૭-૧૧ના રોજ વહેલી સવારે ભાવનગરથી હાથબ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં અવાજિયા

જળહળ
૬૬ : ૪૦ રે.મી.

ગામના પાટિયા પાસે એક નાનો બંધ આવેલો છે. તેમાં થોડું પાણી અને પક્ષીઓ નજરે પડતાં બંધના પાળે ગયો. દૂરબીન વડે બંધનું નિરીક્ષણ કરતા મારી નજર સાત જળહળ (Indian Skimmer) પર પડી. તેમાંનાં પાંચ પક્ષીઓ કિનારે બેઠેલાં હતાં અને બાકીનાં બે કિનારા નજીકના છીછરા પાણીમાં આમતેમ ફરતાં હતાં અને ચાંચ ઝબોળતાં હતાં. આ અંગે ડૉ. ઇન્દ્રભાઈ ગઢવીનો સંપર્ક કરતા જણાવ્યું કે, ભાવનગર જિલ્લામાં જળહળની ખૂબ જ ઓછી નોંધ છે. 'બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર' વાંચતા જણાવ્યું કે, શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ ડિસેમ્બર ૧૯૫૧માં શેત્રુંજી નદીના મુખ પાસે આશરે ૨૫૦ જળહળ નોંધેલાં. ડૉ. બી. એમ. પારાશર્યનો સંપર્ક કરતા જણાવ્યું કે, તેમણે તળાજા નજીકના સરતાનપર ગામ પાસે ૧૯૭૯માં આશરે ૨૫૦ જળહળ નોંધેલાં. ડૉ. ઇન્દ્રભાઈ ગઢવીએ સરતાનપર ગામ પાસે ૧૯૯૫માં ૨ અને ગોપનાથ પાસે ૧૯૯૮માં ૨ જળહળ નોંધેલા. ત્યાર બાદ, અન્ય કોઈ નોંધ થઈ હોવાનું જણાતું નથી. તેથી ઉપર્યુક્ત અવલોકન નોંધપાત્ર ગણી શકાય.

ડૉ. મૌલિક વ૩

ક્ષિતિચોલોજી વિભાગ, સરકારી મેડિકલ કૉલેજ, ભાવનગર

ભાવનગરમાં જળહળ

તા. ૧૭-૭-૧૧ના રોજ સવારે ૯-૧૦ વાગ્યાની આસપાસ ડૉ. મૌલિક વ૩નો ફોન આવ્યો અને તેમણે

ભાવનગર શહેરથી પંદરેક કિ.મી. દૂર અવાણિયા ગામ પાસે આવેલા તળાવમાં જળહળ હોવા અંગે જણાવ્યું. તરત જ ડું. ડૉ. પી. પી. ડોડિયા અને દુષ્યંતસિંહ ઝાલા અવાણિયા પહોંચી ગયા. સાત જળહળ (Indian Skimmer)ની તસવીર પણ લીધી. અગાઉ, સ્વ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ તેમજ ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યએ ૧૯૭૦ના દશકના અંતમાં આ વિરલ મુલાકાતીની ભાવનગરમાં નોંધ કરેલી છે. મેં પણ અગાઉ ૧૯૯૫ અને ૧૯૯૮માં સરતાનપર અને ગોપનાથ (તા. તળાજા) પાસે બે-બેની સંખ્યામાં જોયા હતાં. બીજી એક મહત્વની વાત એ છે કે, અગાઉ જ્યારે જ્યારે દેખાયા છે ત્યારે શિયાળામાં દેખાયા છે અને આ નોંધ એટલા માટે વિશિષ્ટ છે કે, તેઓ જુલાઈ માસમાં દેખાયા છે. આ સમય સામાન્ય રીતે પ્રજનન-ઋતુ ગણાય. જળહળનો વ્યાપ વધ્યો છે કે કેમ, એનો ખ્યાલ ભવિષ્યમાં તેની નોંધ ક્યાં અને ક્યારે થાય છે તેના પર રહે છે.

ભાવનગરમાં હંજનાં મૃત્યુ

મે, ૨૦૧૧ના ચોથા સપ્તાહમાં કુંભારવાડા વિસ્તારમાં નિયત કમ મુજબ પક્ષીઓ જોવા ગયા. સામાન્ય રીતે આ સમયમાં મોટી સંખ્યામાં નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) એકઠાં થઈ સંવનન નૃત્ય (breeding display) કરતા જોવા મળે છે. આ વર્ષે મે માસના ચોથા અઠવાડિયામાં અમે અંદાજે દોઢથી બે હજાર નાનાં હંજને સંવનન નૃત્ય કરતા નિહાળ્યા. કદાચ એ બધાં જ નર પક્ષીઓ હશે. એક સાથે આમ હજારો નાનાં હંજને સંવનન નૃત્ય કરતા નિહાળવા એ ખરેખર એક લહાવો છે.

દર વર્ષે આ કુંભારવાડા વિસ્તારમાં અંદાજે દસથી પચીસ હજારની સંખ્યામાં નાનાં હંજ એકઠાં થાય છે. આ જળપ્લાવિત વિસ્તારનું ક્ષેત્રફળ અંદાજે ૩૫૦થી ૪૦૦ હેક્ટર હશે. અહીં મીઠાનાં અગર છે. આ ઉપરાંત,

આજુબાજુના રહેણાંક વિસ્તારનું ગંદું પાણી, જી.આઈ.ડી.સી.ના ઉદ્યોગોમાંથી આવતું ઔદ્યોગિક કચરાવાળું પાણી, તથા વરસાદનું પાણી પણ એકઠું થાય છે. આ કારણે અહીં રચાયેલા જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં ખોરાકનું પ્રમાણ ઘણું સારું હોવાથી પક્ષીઓની સંખ્યા અને વૈવિધ્ય સારું જોવા મળે છે. દર વર્ષે ઉનાળા દરમિયાન અહીં ઘણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં પાણી ભરેલું રહેતું હોય છે, પરંતુ કમનસીબે આ વર્ષે જળાશયના પૂર્વ ભાગમાં પાણી હતું અને પશ્ચિમ ભાગમાં સુકાઈ ગયું હતું. પૂર્વ ભાગ તરફ સામાન્ય રીતે હંજનું પ્રમાણ ઓછું રહેતું હોય છે, કારણ કે આ વિસ્તારમાં નજીકમાં જ માનવ-વસવાટ છે. આ કારણે માણસો અને કૂતરાંની અવરજવર પક્ષીઓ માટે ખલેલ બને છે. એટલું જ નહીં, પૂર્વ છેડા ઉપર ઉદ્યોગોને પૂરી પડતી વીજળીના તાર છે. આ વર્ષે આ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રનો પશ્ચિમ ભાગ સાવ સુકાઈ ગયો હોઈ બધાં જ હંજ પૂર્વ છેડે ખોરાક માટે એકઠાં થવાં લાગ્યાં. આ વિસ્તારનાં કૂતરાં માટે આ દૃશ્ય નવું હતું. તેઓ વારંવાર હંજનાં ટોળા ઉપર હુમલા કરવા લાગ્યાં. આ કારણે હજારોની સંખ્યામાં એકઠાં થયેલાં હંજ અચાનક ઊડવાથી તેમની ઉપર જ પસાર થતી વીજળીની 'લાઈન'ને અડતાં ટપોટપ મરવા લાગ્યાં.

જૂનની છઠ્ઠી તારીખે કુંભારવાડા ગયા તો સ્થાનિક રહીશોએ જણાવ્યું કે, “ઘણા બગલા રોજ તાર સાથે અથડાઈ વીજળીના આંચકાથી મરે છે!” તરત જ અમે વનવિભાગને જાણ કરી. ભાવનગરના અન્ય પર્યાવરણ-પ્રેમી મિત્રોએ પણ યથાયોગ્ય સ્થળે જાણ કરી. મહાનગર પાલિકા, PGVCL, GETCO વગેરેના અધિકારીઓને તથા શ્રી સૌરભભાઈ પટેલ, ઊર્જામંત્રી સુધી રજૂઆતો થઈ..

એક અઠવાડિયામાં અંદાજે ૨૫૦થી ૩૦૦ હંજનાં મૃત્યું થયાં! આથી પહેલું કામ હંજને મરતાં અટકાવવાનું હતું. તેનો તત્કાળ ઉકેલ એ જ હતો કે હંજ

આ વીજળીના તારથી દૂર રહે તેમ કરવું. અંતે ગુજરાત એનર્જી ટ્રાન્સમીશન કું. (GETCO) અને મહાનગર પાલિકાએ વેટલેન્ડનું પાણી ઓછું કરી ત્યાં અંદાજે ૧૫-૧૬ ચાડિયા રાખ્યા જેથી હંજનું મૃત્યું થતું અટક્યું. વરસાદ પડવાની સાથે હંજના ટોળાં પ્રજનન અર્થે કચ્છના રણ તરફ જવા નીકળી ગયા અને હાલ પૂરતો આ મૃત્યુતાંડવ અટક્યો. અમે હજુ એ વીજળીના તાર ઉપર 'રિફ્લેક્ટર' લગડાવવા માટે અથવા તારને 'ઇન્સ્યુલેટર' ચઢાવવા જેવા ઉપાયો કરવા માટે પ્રયત્નશીલ છીએ. ભાવનગરના પરિક્ષેત્ર વનસંરક્ષક શ્રી ડી. પી. વાઘેલાએ પણ હંજને બચાવવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા.

ભાવનગરનો આ જળપ્લાવિત વિસ્તાર ગુજરાતનાં સારાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો પૈકી એક છે. અહીં અમે ૫૦થી વધુ જાતિનાં અને અંદાજે ૨૫૦૦૦ જેટલી સંખ્યામાં પક્ષીઓ નોંધ્યા છે.

ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવી

વડા, સમુદ્રિ વિજ્ઞાન ભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

કંઠિલા ચુગ્ગડનો માળો

ગાંધીનગર ખાતે આવેલા ઇન્દ્રોડા પ્રકૃતિ ઉદ્યાનમાં શિયાળાની ઋતુ દરમિયાન દર વર્ષે ૨થી ૩ જોડ કંઠિલા ચુગ્ગડ (Collared Scops Owl) અમુક ચોક્કસ જગ્યા પર દેખાતા હોય છે. (વિહંગ વર્ષ-૪, અંક-૪ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦, પાના નં. ૧૭).

ચાલુ વર્ષ (૨૦૧૧)માં આવી જ એક જોડ ઇન્દ્રોડા પ્રકૃતિ ઉદ્યાનમાં આવેલા બોરડી 'પ્લોટ'માં જોવા મળી હતી. આ કંઠિલા ચુગ્ગડની જોડ નજીકના શિવજટા(fishtail palm)ના ઝાડની એક બખોલની અવારનવાર મુલાકાત લેતી હતી. થોડા દિવસો પછી (તા. ૪-૦૩-૧૧) આ ઝાડની બખોલમાં નિયમિત વસવા લાગી. આખા દિવસ દરમિયાન એક પક્ષી બખોલની બહાર બેસી રહેતું. મોડી સાંજે (૭.૩૦ કલાકે) બંને પક્ષી

બખોલથી બહાર આવતાં.

આ બખોલમાં તા. ૫-૪-૧૧ના રોજ પહેલાં બે બચ્ચાં નજરે ચડ્યાં અને અમુક દિવસો પછી ત્રીજું બચ્ચું પણ જોવા મળ્યું.

આખો દિવસ મોટાં પક્ષી અને બચ્ચાં બખોલની બહાર, ડોક બહાર કાઢીને બેસી રહેતાં. સાંજના સમયે વારા ફરતી એક પછી એક બચ્ચાંને ખોરાક લાવીને ખવડાવતાં. નાનાં જીવડાં જેવાં કે વંદા, તીતીઘોડા અને ગરોળીઓનો ખોરાક તરીકે સમાવેશ થતો.

તા. ૨૬-૦૪-૧૧ના રોજ આ પરિવારે, શિવજટાના ઝાડની બખોલ છોડી. તેઓ નજીકના કાસિદ અને સપ્તપર્ણીનાં વૃક્ષોમાં આખો દિવસ બેસી રહેતાં.

ઈર્શાદ ઠેબા વિરાગ વ્યાસ, ભાવેશ ત્રિવેદી
'ગીર' ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર

સારસ વૉચ

કચ્છના રાપર તાલુકાના આદેસર ખાતે તા. ૨૩-૦૫-૧૧ના રોજ સામાજિક પ્રસંગે જતાં આદેસર ગામની પાદરે આવેલા ખેતરમાં ૨ સારસ (Sarus Crane) જોવા મળ્યાં. ખેતરમાંથી ઘઉંનો પાક લણાઈ ગયો હતો, વધેલાં ઘઉં તેઓ ચણતાં હશે એવું લાગ્યું.

ઈર્શાદ ઠેબા અને આસિફ ઠેબા
બ્લોક નં. ૧૧૮/૧, ચ-ટાઈપ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર

ગાંધીનગરમાં નવરંગ

ચોમાસાની ઋતુનું આગમન થતાં જ આપણે ત્યાં નવરંગ (Indian Pitta) પક્ષી, ચોક્કસ વિસ્તારોમાં નજરે ચડી જતાં હોય છે.

ગાંધીનગર ખાતે ઇન્દ્રોડામાં અરણ્ય પાર્ક (ઇન્દ્રોડા પાર્ક, પૂર્વ કાંઠો) તથા 'જ' માર્ગની આસપાસના જંગલ-વિસ્તારમાં ચોમાસાની ઋતુના આગમન વખતે એકલ-દોકલ નવરંગ ક્યારેક જોવા મળી જતાં હોય છે.

આ વર્ષે તા. ૨૨-૦૫-૧૧ના રોજ સાંજના ૫.૩૦ કલાકે ગાંધીનગરના સેક્ટર-૨૧માં (ઘર નજીક)

લીમડાના ઝાડ ઉપર જોવા મળ્યાં, જેની તસવીરો પણ લીધેલી હતી.

નીશાદ ઠેબા

બ્લોક નં. ૧૧૮/૧, ચ-ટાઈપ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર

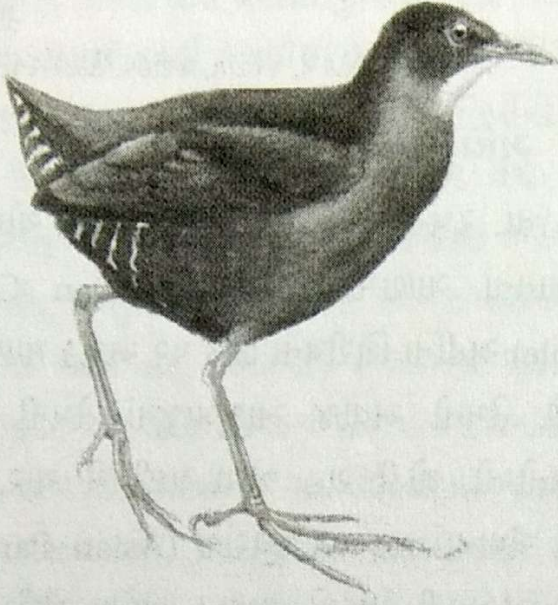
ગવિયરની મુલાકાત

તા. ૨૫-૬-૧૧ : ઉનાળો જતાં અને ચોમાસાની શરૂઆતના ગાળામાં પીળક (Eurasian Golden Oriole) અહીંના શિરીષના ઝાડ પર અચૂક માળો બાંધે જ છે. તેમનો અવાજ આજુબાજુમાં તેમની હાજરી દર્શાવતો તો. થોડી રાહ જોયા પછી મેં ચાર પીળક જોયા. ચંપાના ઝાડ પર દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher)ની માદાને જીવાત ખાતા જોઈ. સુગરી (Baya Weaver) પણ આવી ગઈ હતી, લીલું કૂણું ઘાસ લઈને આમતેમ ઊડતી હતી. આ ઋતુમાં મેં ગવિયર તળાવ પર પ્રથમ વખત ગિરજા (Cotton Teal)ની એક જોડી જોઈ, જેને કાળો જલમાંજર (Bronze-winged Jacana) પોતાના ક્ષેત્રમાંથી હટાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરતું હતું. સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern)ને દૂરથી ઊડતાં જોઈ.

તા. ૩-૭-૧૧ : મિત્ર દિવ્યેશ કદમની સાથે સવારે ૮.૧૫ કલાકે ગવિયર પહોંચ્યા. પચરંગી શક્કરખોરા (Purple-rumped Sunbird)ની જોડી અમારી હાજરીથી ચાલી ગઈ. તળાવમાં કાળો જલમાંજર, તથા નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) હતા. નાના પતરંગા (Little Green Bee-eater) અવાજ કરતા કરતા હવામાં ઊડીને જીવાત પકડતા હતા. અમે ૨૫ નીલ જળમુરઘા (Purple Moorhen) સાથે બેઠેલા જોયા. તેમને વધુ નજીકથી જોવા જતાં ત્યાં જ બેઠેલી સુરંગી પાનબગલી ઊડી ગઈ. ચોમાસાની શરૂઆતથી અહીં સુરંગી પાનબગલી જોવા મળે છે. ચોમાસાની ઋતુ સિવાય મેં અહીં તેને જોઈ નથી. અમે

રાતી સંતાકૂકડી

ક્રે : ૨૨ સે.મી.

નામ પ્રમાણે સંતાકૂકડીઓ નદી-તળાવકાંઠે ચિયા (reeds)માં સંતાતી ફરે, એટલે જડવી ને જોવી મુશ્કેલ. આપણે ત્યાં જોવા મળતી પાંચ પ્રકારની સંતાકૂકડીઓમાં રાતી સંતાકૂકડી (Ruddy Crake) સૌથી દુર્લભ અથવા તો રખડુ (vagrant) કહી શકાય. આછું કાટિયા રંગનું પેટાળ, ઉપરનો ભાત વિનાનો ઘેરો મેલો લીલો, પાછળના પડખે લીટીઓ અને રાત પગથી તે અન્ય સંતાકૂકડીથી અલગ તરી આવે.

અહીં કાળા જલમાંજરને સુરંગી પાનબગલીને હેરાન કરતાં જોયું. ક્ષેત્રરક્ષણ (territorial fight) માટે હશે?

તળાવની નજીકના ઘાસમાં નીલ જળમુરઘો પગના પંજામાં પાણીની વનસ્પતિની ડાળી અથવા મૂળ પકડીને ખાતા જોયું. અમે તેનાથી વીસેક ફૂટ દૂર હતાં. અમારી હાજરી પામી એ ત્યાંથી ઊડી ગયો. ત્યાં જ દિવ્યેશે મને ઇશારો કરી બોલાવ્યો. તળાવની ધારના ઘાસમાં મરઘીના બચ્ચા જેવડા કદનું પક્ષી જોયું; કથ્થાઈ રંગનું શરીર, લાલ પગ, રતુંબડી આંખો, ભૂખરી ચાંચથી

અમને ઓળખવામાં ખૂબ સરળતા રહી. ચોપડીમાં સરખાવતાં તે રાતી સંતાકૂકડી (Ruddy Crake) છે તેની ખાતરી થઈ. દિવ્યેશે અગાઉ અહીં જોઈ હતી, પણ મારી આ પ્રથમ નોંધ હતી. અમે લગભગ દસેક મિનિટ તેનું અવલોકન કર્યું, પછી તે ઘાસમાં સંતાઈ ગઈ. ત્રણ ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)ને તળાવ પરથી ઊડી જતાં જોઈ.

દિવ્યેશ કદમ, દર્શન જરદોષ
સ્વયંસેવક, નેચર કલબ, સુરત

દ્વારકા-ગીર

માર્યના ત્રીજા અઠવાડિયામાં પ્રવાસ પર હતા; જેમાં હનુમાનગાળા, તુલસીશ્યામ, ઊના, સોમનાથ, પોરબંદર, હર્ષદ (મેઢા કીક), દ્વારકા, બેટદ્વારકા, જુનાગઢ અને સાસણમાં ફર્યા. આ દરમિયાન ઘણાં પક્ષીઓ જોયા. અગત્યની નોંધ નીચે મુજબ છે.

૧૭-૩-૧૧ :

હર્ષદ (મેઢા કીક) : પટ્ટાપૂંછ ગડેરા (Bar-tailed Godwit) ૨૫ જેટલા હતા, જેમાં અમુક લાલ ડોકવાળા હતા, કદાચ પ્રજનન પોશાક ધારણ કરતા હશે.

હર્ષદ ખાડીમાં મોટી સંખ્યામાં શંખલા (Crab Plover) ૧૦૦ તથા અબલખ (Eurasian Oyster-catcher) ૮૦+ હતાં. પાણીકાંઠાનાં ઘણાં પક્ષીઓ (waders) હતાં.

દ્વારકા પાસે સારસની નોંધ

દ્વારકા જતા રસ્તામાં ભોગત ગામ પાસે નાની તલાવડીમાં કરકરા (Demoiselle Crane) તથા બતકો (ducks) હતી. બધાની વચ્ચે સારસ તરત ઓળખાઈ જતું હતું. માત્ર એક જ સારસ જોઈ આશ્ચર્ય થયું. સાથે ૧૪ ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork) હતા. અમે દૂર ખેતરમાં ૬ સફેદ ઢોંક (European White Stork) પણ જોયા.

૧૮-૩-૧૧ :

જુનાગઢ, ગિરનારની તળેટીમાં, કાશ્મીરી બાપુના આશ્રમના રસ્તે એક સાવ અલગ પક્ષી જોયું; કાળું માથું, રાખોડી પડતું શરીર, કેસરી ચાંચ અને પગ તથા કાબર જેટલું કદ. તરત તેની થોડી તસવીરો લીધી અને અવાજ પર ધ્યાન આપ્યું. ખાસ તીણી સિસોટી જેવો અવાજ કરતું હતું. કદાચ શ્યામશિર કસ્તૂરો (Eurasian Black-bird) હોય એવું લાગ્યું.

સલડી (જિ. અમરેલી)

પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ

૨૦-૪-૧૧ : ધામણ અને સાપમાર

બપોરે ૩.૦૦ વાગ્યે ગામથી થોડે દૂર ખેતરમાં લણી નાખેલા ઘઉં અને કપાસના છોડ (સાંકિયું) બાળવાના હતા, એટલે અગાઉથી ત્યાં પહોંચી ગયા. ધુમાડો થતા કાળિયા કોશી (Black Drongo) તરત આવી ગયા અને ભાગતાં જીવડાં પકડતા હતાં. હું તેના અવાજ મુદ્રિત (record) કરવા લાગ્યો. મોટા ભાગે આવી આગથી ઉંદર, સાપ, જીવજંતુ ભાગે અને તેનો લાભ લેવા કોશી આવી જાય. થોડી વારમાં તે સાંકિયાના ભારામાંથી એક ધામણ (Rat Snake) નીકળી. તે ભાગવા લાગી. (કદાચ થોડી દાઝી હશે એવું લાગ્યું). હું તેની પાછળ ગયો. અચાનક એક સાપમાર ગરુડે (Short-toed Snake-Eagle) તેની ઉપર તરાપ મારી. અણીદાર નખ અને પાંખોની મદદથી તેણે થોડી જ વારમાં ધામણને મારી નાખી. કાળિયા કોશીએ આવી તેના પર ચાંચ મારવા માંડી એટલે તરત તે ઊડ્યો. બાજુના લીમડામાં બેસી તેને ખાવા લાગ્યો. કદાચ કાળિયા કોશીની માફક આ સાપમાર ગરુડને પણ ખબર હશે કે આવી આગમાં તેને સરળતાથી શિકાર મળી રહેશે, એટલે તે પણ દૂરથી ધુમાડો જોઈને આવી ગયો હશે!

૨૪-૪-૧૧

અમારા માતાજીના મંદિર પાસે ખેતરમાં બે રાખોડીપગ બીલબટેર (Common Buttonquail) જોઈ, જે તેના વિશિષ્ટ 'ટરરરર' અવાજમાં બોલતી હતી. તેનો અવાજ પણ મુદ્રિત કર્યો.

અમરેલીમાં નવરંગની નોંધ :

૨૮-૫-૧૧ના રોજ ૯.૦૦ વાગ્યે સવારે, હું મારા ગામ (સલડી) નજીક ધોળાપગ બીલબટેર (Small Buttonquail)નો અવાજ મુદ્રિત કરતો હતો, ત્યાં નજીકમાં જ એક કૂદકા મારતું નવરંગ આવ્યું. ખૂબ જ આશ્ચર્ય અને ખુશી થઈ. મેં પ્રથમ વાર મારા ગામમાં જોયું. ખૂબ મજા આવી. બીજે દિવસે તે ત્યાં જોવા મળ્યું નહીં.

શેત્રુંજીની આસપાસ

૪-૫-૨૦૧૧ના રોજ પાલીતાણા બંધ પાસે એક શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana)ને બોલતો સાંભળ્યો, તેનો અવાજ મુદ્રિત કર્યો.

પાલીતાણાથી ઢસા જતા રસ્તામાં, પાલીતાણા અને વાળુકડ ગામ વચ્ચે એક ચાષ (Indian Roller) પરિવાર જોયો, જેમાં બે પુખ્ત અને બે બચ્ચાં હતાં. ૨૦૦૯માં લાખાવદર ગામ પાસે ચાષનું પ્રજનન નૃત્ય (display) જોયું હતું.

૪-૬-૨૦૧૧ના રોજ પાલીતાણા પાસે આંજણાસર ગામ પાસે એક ઉમરાના ઝાડની બખોલમાં ચાષનો માળો જોયો. એક ચાષને અંદર જતા જોયો, જ્યારે બીજો એક તાર પર બેઠેલો હતો.

૯-૬-૨૦૧૧ના રોજ મેં અને ચેતનભાઈએ ધારીથી પાછા ફરતા રસ્તામાં આજીયાવદર ગામના પાટિયા પાસે એક સુકાયેલા ઝાડમાં ચાષનો માળો જોયો. એક પક્ષી તાર પર બેઠું હતું જ્યારે બીજાને માળામાંથી બહાર નીકળતા જોયું. કદાચ તેમાં બચ્ચાં હતાં. તેના માળાની ચેતનભાઈએ તસવીર લીધી.

૨૪-૬-૧૧ના રોજ સાંજે ૫.૦૦ વાગે

હું અને ચેતનભાઈ વાળા ખાખાપુરથી તરવડા તરફ જતા હતા, એટલે શેત્રુંજી નદીના કાંઠેથી પસાર થતા ખેતરાઉ રસ્તો પસંદ કર્યો. ત્યાં રસ્તાની નજીક એક નવરંગ જોવા મળ્યું. ચેતનભાઈએ તેની તસવીર લીધી.

૨૫-૬-૧૧ ૩.૦૦ વાગ્યે બપોરે

હું શેત્રુંજી કાંઠે આવેલા જૂના આવર ગામે ગયો હતો. બપોર પછી અમે શેત્રુંજી કાંઠે ૪-૫ કિલોમીટર રખડ્યા, જેમાં મહત્વનાં પક્ષી નીચે મુજબ હતાં. ૪ નવરંગ (Indian Pitta), ચાતક (Pied Crested Cuckoo), બપૈયો (Brainfever Bird), મત્સ્ય ઘુવડ (Brown Fish-Owl). શેત્રુંજીની ભેખડમાં મોટી સંખ્યામાં નાના પતરંગા (Small Bee-eater)ના માળા હતા.

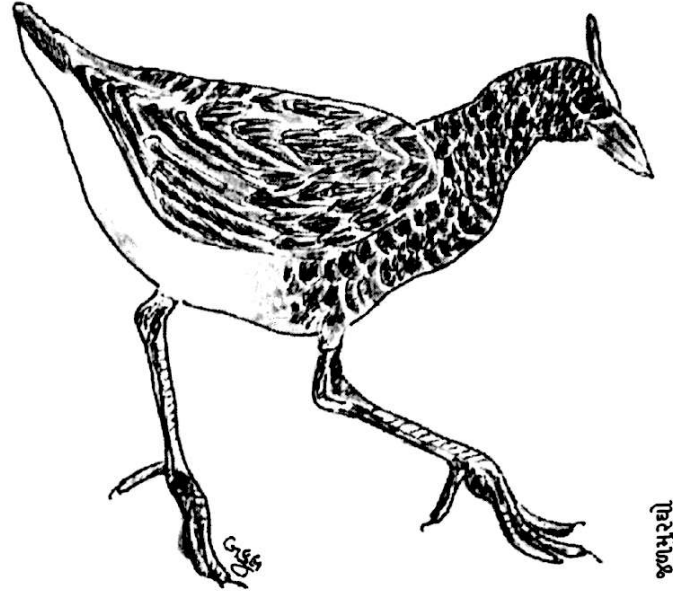
આ ઉપરાંત ૧ શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper), ૧ લીલાપગ (Green Shank) જોયા-તેનો અવાજ પણ મુદ્રિત કર્યો. સાથે, ત્યાં નદીમાં પાણી પીવા આવેલા ૧૪ રંગીન બટાવડા (Painted Sandgouse) અને ૨૫થી વધારે વગડાઉ બટાવડા (Chestnut-bellied Sandgrouse) જોયા.

જોષી વિરલ એ.

સલડી, તા. લિલિયા, જિ. અમરેલી

ચેતન એમ. વાળા

એફ-૧૨, ગુ. હા. બોર્ડ, બસસ્ટેન્ડ પાછળ, અમરેલી

અને નીલ જળમુરઘા (Purple Moorhen)ને પણ લાલ માંજર હોય છે, પરંતુ તે આટલી મોટી નથી હોતી. દરેક મિનિટ ધીરજથી ઊભો રહ્યો તે દરમિયાન એક વાર ફક્ત તેની લાલ માંજર દેખાઈ.

તા. ૧૯-૦૬-૧૧ના રોજ સવારે ૬ વાગ્યે વરસાદ બંધ થયો કે તરત જ તે ખેતરમાં જળમુરઘાની શોધ આરંભી. આશરે દરેક મિનિટ પછી ફક્ત તેની ડોક નજરે પડી. તેની બાજુમાં જ નીલ જળમુરઘો પણ હતો. નજીક જવાની કોશિશ કરતાં બંને ઊડીને ઘાસમાં સંતાઈ ગયા. પાંચેક મિનિટ પછી જળમુરઘો ઊડીને દૂર એક પડતર ખેતરમાં બેઠો. પંદરેક મિનિટ પછી તે સંપૂર્ણપણે બે મિનિટ સુધી જોવા મળ્યો. તે જળમુરઘો જ હતો.

તે જ દિવસે સાંજના ફરીથી ડાંગરની કાપણી થયેલા ખેતરની મુલાકાત લીધી તો આશ્ચર્યજનક રીતે ૬ નર જળમુરઘા જોવા મળ્યા. તેમાંના એકે સુરંગી પાન-બગલી (Chestnut Bittern)ને ઝઘડીને ભગાડી. માદા જોવા મળી નહિ. રાતવાસો, તેઓ તે ખેતરથી ૨૫ ફૂટ દૂર આવેલા ઘાસ-ડોડાના ગાઢ ઝુંડમાં કરતા હોય તેમ લાગ્યું.

તા. ૨૪-૦૬-૧૧ના રોજ જળમુરઘા માટે તે જ ખેતરની મુલાકાત લીધી પરંતુ ખેતર સુકાઈ ગયેલું

કોસંબા-હાંસોટ વિસ્તારમાં જળમુરઘાની હાજરી

તા. ૧૫-૦૬-૧૧ના રોજ સાંજના આશરે ૬ વાગ્યે ઊંટિયાદરા ગામથી એક કિ.મી. દૂર ઘોડાદરા માર્ગની બાજુમાં આવેલા ડાંગરની કાપણી થયેલા કાદવવાળા ખેતરમાં અચાનક કોઈ પક્ષીની લાલ માંજર નજરે પડી. સ્પષ્ટપણે તે જળમુરઘા (Watercock)ની લાલ માંજર હતી. જળમુરઘી (Common Moorhen)

હોવાથી જળમુરઘા હોવાની કોઈ શક્યતા જણાઈ નહિ. આથી ઊંટિયાદરા ગામના તળાવ પર ગયો તો ત્યાં પાંચ નર અને બે માદા જળમુરઘા જોવા મળ્યા. તા. ૨૬ જૂન અને તા. ૩ જુલાઈના રોજ પણ તેઓ જોવા મળ્યા. એક જળમુરઘો તળાવની વચ્ચે આવેલી નાનકડી ટેકરી પર ચડીને સતત બોલતો જોવા મળ્યો અને બે નર જળમુરઘા ઝઘડતા હતા.

આ ઉપરાંત,

- તા. ૨૪-૦૬-૧૧ના રોજ ઊંટિયાદરા ગામતળાવથી એક કિમી દૂર આવેલ એક સીમ તળાવડીની બાજુમાં આવેલા સુક્કા ઘાસના મેદાનમાં એક નર જળમુરઘો.

- તા. ૦૩-૦૭-૧૧ના રોજ ઊંટિયાદરાથી ૧૫ કિમી દૂર આવેલા કલમ, તા. હાંસોટના ગામતળાવ અને રસ્તાની બાજુમાં આવેલ ખડીમાં એક નર જળમુરઘો.

- તે જ દિવસે (તા. ૦૩-૦૭-૧૧) કોસંબા-હાંસોટ માર્ગ પર આવેલા કુડાદરા, તા. હાંસોટના બસ-સ્ટેન્ડ નજીક, પાણીથી ભરેલા ઊંચા ઘાસવાળા કાદવિયા ખેતરમાં એક નર જળમુરઘો.

- ૧૦-૦૭-૧૧ના રોજ ઘોડાદરા, તા. હાંસોટના રવીદ્રા રોડ પર ડાંગરના ખેતરમાં બે નર જળમુરઘા જોવા મળ્યા.

કલમ ગામે જોવા મળેલો જળમુરઘો વાહનોની અવરજવરથી ખલેલ પામ્યા વગર શાંતિથી ફરતો હતો. આ જળમુરઘાનું સતત દસ મિનિટ નિરીક્ષણ કર્યું.

જળમુરઘાની નોંધ ગુજરાતમાં અસામાન્ય અને શરમાળ તરીકેની છે, જ્યારે મેં તેને પંદર કિમી વિસ્તારમાં આવેલાં ચાર ગામોમાં એક જ અઠવાડિયામાં જોયા છે. વળી, ઊંટિયાદરા ગામમાં તેની સંખ્યા ૧૫થી પણ વધારે છે. ઉપરાંત, તે ખુલ્લા ખેતરોમાં અને રસ્તાની બાજુમાં આવેલા ખેતરોમાં પણ જોવા મળ્યા છે. શું તેઓ એક જ વિસ્તારમાં સમૂહમાં સ્થળાંતર કરતાં

હશે અને માનવામાં આવે છે એટલા શરમાળ નથી?

રેવીદેવીનો માળો : તા. ૦૧-૦૫-૧૧ના રોજ મારા ઘરની અગાસીને અડીને આવેલા આસોપાલવના ઝાડની બખોલમાં બે રેવીદેવી (Barn Owl) જોયા. ધ્યાનથી જોતા ત્યાં તેનો માળો પણ હતો. માળો બનાવવા પાનના રેસાનો પણ ઉપયોગ થયો હતો અને આ રેસાનો રંગ હજુ લીલો હતો. આના પરથી અનુમાન કરી શકાય કે, માળો હજુ હમણાં જ બનાવ્યો હતો અથવા બનાવવાનું ચાલુ હતું. તા. ૮થી ૧૨ સતત પાંચ દિવસ સાંજના ૭.૨૦ કલાકે, ત્યાર બાદ, ત્રણેક દિવસ સાંજના ૭.૨૩ કલાકે અને પછીના ચારેક દિવસ સુધી સાંજના ૭.૨૫ કલાકે માળામાંથી નીકળતા જોયા. આમ, તેમની સમયની નિયમિતતા નોંધપાત્ર હતી. પ્રથમ એક પક્ષી માળામાંથી નીકળીને તેની સામે જ આવેલી નારિયેળી અથવા લીમડામાં બેસતું. એકાદ મિનિટ પછી બીજું પક્ષી માળામાંથી નીકળીને લીમડામાં બેસતું. બંને પક્ષી કદી એકસાથે બહાર નીકળતા નહિ. ત્યાં પાંચેક મિનિટના વિરામ પછી ત્યાંથી થોડેક દૂર આવેલા લીમડામાં જતાં.

ત્યાર બાદ, લાંબા સમય પછી તા. ૧૨મી જૂનના રોજ નિરીક્ષણ કર્યું તો તેઓ ત્યાં ન હતાં અને માળો ખાલી હતો. શું તેમની ઈંડાંસેવનની પ્રવૃત્તિ સફળતાપૂર્વક થઈ ગઈ હશે એટલે તેઓ ત્યાં નથી કે અન્ય કારણોસર માળાનો ત્યાગ કર્યો હશે?

કાળી પાનબગલી : ૧૪ જૂન, '૧૧ના રોજ કુડસદ (તા. ઓલપાડ) રેલવે સ્ટેશને કાળી પાનબગલી (Black Bittern) ઊડતી અને ચિયામાં બેસતી જોઈ. ૨૪ જૂન, '૧૧ના રોજ સીસોદ્રા, તા. અંકલેશ્વરના તળાવ પાસે કાળી પાનબગલીને ઊડતી અને ચિયામાં બેસતી જોઈ. આ પહેલા ૨૭ મે, '૧૦માં વઘવાણ, તા. હાંસોટમાં રસ્તાની બાજુમાં ખૂબ જ નજીકથી કાળી પાનબગલી જોઈ હતી અને તે અંગેની નોંધ જુલાઈ-

સપ્ટેમ્બર '૧૦ના 'વિહંગ'માં પ્રગટ થઈ હતી.

ટિવોડીનાં ઈંડાં : સતત ત્રણ વર્ષ ૨૦૦૭, ૨૦૦૮ અને ૨૦૦૯માં ટિવોડી (Red-wattled Lapwing)એ નહેરની બાજુમાં આવેલા મારા ખુલ્લા ખેતરમાં એક જ જગ્યાએ ઈંડાં મૂક્યાં હતાં અને ઈંડાંની સંખ્યા દરેક વર્ષે ચાર હતી. વર્ષ ૨૦૦૮માં તા. ૧૪ મેના રોજ ઈંડાં જોયા અને તા. ૨૧ મે અને ૨૩ મેના રોજ બચ્યાં જન્મ્યાં. વર્ષ ૨૦૦૯માં ૧૮ મેના રોજ ઈંડાં જોયાં અને તા. ૨૮ અને ૨૯ના રોજ બચ્યાં જન્મ્યાં. વર્ષ ૧૦માં ખેતરમાં શેરડીનો પાક હતો, આથી તે વર્ષે ત્યાં ઈંડાં મૂકવાની કોઈ સંભાવના હતી નહિ.

આ વર્ષે આ ખેતરમાં કોઈ પાક ન હતો, આથી અગાઉની નિયમિતતાને આધારે તા. ૧૮ના રોજ તપાસ કરતાં, અગાઉના સ્થળથી ફક્ત દસ ફૂટ દૂર ટિવોડીના ઈંડાં જોવા મળ્યાં. તા. ૨૩ના રોજ ત્રણ અને તા. ૨૫ના રોજ એક બચ્યું જન્મ્યું. આમ, એક જ સ્થળે, નિયમિત સમયે ઈંડાં મૂકવાની લાક્ષણિકતા જોવા મળી.

દેવચકલીનો માળો : તા. ૧૦-૦૫-૧૧ના રોજ મારા ભત્રીજા જ્યોતે દેવચકલી (Indian Robin)ના બે નવજાત બચ્યાં સાથેનો માળો બતાવ્યો, જે તેણે સૌ પ્રથમ તા. ૦૮-૦૫-૧૧ના રોજ જોયો હતો. તેણે તા. ૧૧-૦૫-૧૧ના રોજ સવારના ૮ વાગ્યે પણ બચ્યાં જોયા હતાં, પરંતુ સવારના ૧૧.૦૦ વાગ્યે બચ્યાં ગાયબ હતાં. આ માળો, મારા ઘરની બાજુમાં જ આવેલા વાડામાં ગોઠવેલી ઈંટોમાં હતો.

રાખોડીપગ બિલ બટેર : તા. ૨૪-૦૬-૧૧ના રોજ ખેતરાઉ રસ્તા પરથી એક બિલ બટેર ભાગીને છુપાઈ જતા જોવા મળી. આથી હું અને મારો પુત્ર આર્ષ ત્યાં આશરે ૧૦ મિનિટ સુધી ખાસ હલનચલન વગર ઊભા રહ્યા. થોડી વાર પછી અમારાથી આશરે પંદરેક ફૂટ દૂર એક રાખોડીપગ બિલ બટેર (Common Buttonquail)ની માદા રસ્તા પર આવીને ચરવા

લાગી. તેનાં રાખોડી પેટાળ, ચાંચ અને પગ તથા કાળી છાતી સ્પષ્ટ રીતે દેખાતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે તે મોટર સાઈકલ જેવો “ડરરરરર...” અવાજ પણ કરતું હતું.

ધોળાપગ બિલ બટેર : તા. ૧૨-૦૬-૧૧ના રોજ મારા ખેતરમાં કોઈ પક્ષીના બચ્યાને ઝડપથી દોડીને ઘાસમાં છુપાઈ જતા જોયું. ઘાસમાંથી તેને શોધીને હાથમાં લીધું. આ બચ્યાની ઉંમર આશરે ૧૦ દિવસની હતી. તેના પગમાં આગળની ત્રણ આંગળીઓ જ હતી. આના પરથી તે બિલ બટેરનું બચ્યું હતું તે ચોક્કસ થયું. તેના માથામાં સફેદ પટ્ટો હતો, જેના પરથી તે ધોળાપગ બિલ બટેર (Small Buttonquail) હોવાની સંભાવના લાગી.

પાનલવા : તા. ૧૫-૬-૧૧ના રોજ ઊંટિયાદરા-ઘોડાદરા માર્ગની બાજુમાં આવેલા ડાંગરની કાપણી થઈ ગયેલા ખેતરમાં બે પાનલવા (Painted Snipe) નજરે પડી. તા. ૧૦-૭-૧૧ના રોજ તે ખેતરમાં જ બે માદા અને એક નર પાનલવા જોવા મળી.

તુરુમ્તી : તા. ૧૫-૬-૧૧ના રોજ તળાવની નજીક આવેલા શેરડીના ખેતરમાં નીલગિરિ ઉપર બે તુરુમ્તી (Red-headed Falcon) જોઈ.

ચકલીના માળા પર ઘોડા કાબરના હુમલા : મે મહિનાના વેકેશન દરમિયાન મારા ઘર અને સામેનાં બે ઘરનાં મીટર બોક્ષમાં ચકલીના માળા હતા. આ માળામાં બચ્યાંની પણ હાજરી હતી. મે મહિનાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ચાર ઘોડા કાબર (Bank Myna) આ માળા પર હુમલો કરી ચકલીનાં બચ્યાંને માળાની બહાર ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરતાં જોવા મળી. આ પ્રકારનો પ્રયત્ન સતત એક અઠવાડિયા સુધી ચાલુ રહ્યો. એક વખત, આ ઘોડા કાબરોએ એક બચ્યાને માળાથી દસ ફૂટ દૂર અને બીજા બચ્યાને માળાની નીચે ફેંકી દીધું. એક બચ્યું મરી ગયું, જ્યારે બીજા બચ્યાને માથામાં ઈજા થઈ. જીવિત બચ્યાને માળામાં મૂક્યું. ઘોડા કાબરનું

આ પ્રકારનું વર્તન આગળના વર્ષે પણ મારા પડોશી રાજુ વાંસદિયાને જોવા મળ્યું હતું. ઘોડા કાબરનો આ હુમલા પાછળનો ઉદ્દેશ શું હશે? આ માળાઓનો ઉપયોગ ઘોડા કાબર પોતાના માટે કરતી જોવા મળી નથી.

જુગલકિશોર હિરાલાલ પટેલ

મુ. ઊંટિયાદરા, પો. હથુરણ, તા. અંકલેશ્વર, જિ. ભરૂચ - ૩૯૪ ૧૨૫

નકલખોરી બુલબુલ

અત્યાર સુધી એ વાતની બધા પક્ષીનિરીક્ષકોએ નોંધ લીધી છે કે, કાળો કોશી (Black Drongo) બીજા ઘણાં પક્ષીઓના અવાજની નકલ કરે છે. એની આ ખૂબી ઘણી વાર પક્ષીનિરીક્ષકોને મૂઝવી નાખે છે. પણ આવી નકલખોરી બુલબુલ (Red-vented Bulbul) પણ કરી શકે છે અને હજી સુધી કોઈએ પણ તેની નોંધ લીધી નથી. આજથી બે વર્ષ પહેલા બુલબુલના ૧ ઘાયલ બચ્ચાને ઘરે લાવી મેં તેનો ઉછેર કર્યો. હું તેને રોજ સવારે ઝરૂખામાં બેસાડતો હતો. ત્યાં રોજબરોજના ઘણા અવાજો સાંભળી તેની ઘણી સારી નકલ કાઢતું થઈ ગયું હતું. મારી બિલાડી જ્યારે ઝરૂખામાં જાય ત્યારે ચકલીઓ (House Sparrow) ત્યાં આવી ચેતવણીનો અવાજ કરતી હતી. આ અવાજ વારંવાર સાંભળી તે પણ આ અવાજની નકલ કરતું થઈ ગયું. મારે ત્યાં રોજ

સવારમાં પાણી પીવા કાબર (Common Myna) પણ આવતી હતી. પાણી પીધા પછી એ ત્યાં લાંબો સમય બેસતી ને જાતજાતના અવાજ કરતી હતી. તે સાંભળી મારું બુલબુલ તેમના ઘણા અવાજની સારી પેઠે નકલ કરતાં શીખી ગયું. મારા ઘરની બાજુમાં મોટર ગેરેજ છે, જ્યાં આખો દિવસ મોટરકારની અવરજવર થતી રહે છે. તેમાં 'રીવર્સ હોર્ન'નો અવાજ જેમ કે "તીત તીત તીત તીત..." અને 'રીમોટ'થી દરવાજાનો 'લોક' ખોલવાનો અવાજ જેમ કે "તુત તુત" બહુ સાંભળવા મળે છે. તે અવાજની પણ હવે તે નકલ કરતું થઈ ગયું છે. હવે પરિસ્થિતિ એવી છે કે, જ્યારે આ અવાજ સાંભળવા મળે છે ત્યારે આ બુલબુલ પણ તરત એ અવાજ કરે છે. એનું નામ અમે પ્રેમથી 'તીતું' રાખ્યું છે ને એ નામથી એને ઘણી વાર બોલાવીએ છીએ. હવે માણસ જેવા ચોખ્ખા અવાજમાં નહિ, પણ અલગ રીતે એ એનું નામ પણ બોલે છે.

આ પરથી જાણી શકાય કે, બુલબુલ પણ અલગઅલગ અવાજની નકલ સારી પેઠે કરી શકે છે.

સાપનો શિકાર, કાકડિયો કુંભાર

એક રવિવારે હું મારા મિત્ર સાથે શહેરની બહારના ખેતરવાળા વિસ્તારમાં ફરવા ગયો હતો. અમે ચાલતા હતા ત્યારે ઘણાં બધાં પક્ષીઓનો કલબલાટ

પીળક (Eurasian Golden Oriole) કચ્છમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ઘણા વખતે ફરી તેને તા. ૪-૧૨-૮૩ના રોજ જોયો. કચ્છમાં આ વરસે ઠંડી ખૂબ પડી. તેને લીધે હોય કે કેમ પણ સુરખાબ (Ruddy Shelduck) ખેંગારસાગરમાં વીસેક જેટલી જોવા મળી. સામાન્ય રીતે છૂટી છવાઈ એકાદ જોડી જોવા મળતી. છ વરસ બાદ નાના તેજપર (Little Pratincole)ને તા. ૪-૩-૮૪ના રોજ દેવીસર

તળાવમાં જોયા. તા. ૧૧-૩-૮૪ના રોજ કાળી ડોકવાળી ડૂબકી (Black-necked Grebe) ખાવડાના તળાવ અને દેવીસર તળાવમાં જોઈ. કચ્છ માટે આ પ્રથમ બનાવ છે. મ.કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી તે વખતે અમારી સાથે હતા. તા. ૧૩-૪-૮૪ના રોજ ભુજથી ૩ કિ.મી. દૂર ખારી નદીમાં એક રાજગીધ (Red-headed Vulture) જોવા મળી ગયું.

શાંતિલાલ વડુ

સ્ત્રોત : 'ચાતક' જુલાઈ-૮૪, ૨ (૭) ક્રમાંક ૧૧

સાંભળ્યો. ત્યારે અમે એ દિશા ભણી જવાનું નક્કી કર્યું.

જ્યાંથી અવાજ આવતો હતો ત્યાં અમે પહોંચ્યા. ત્યાં અમે જોયું કે, ત્યાં ઘણી કાબર ને કાગડા જોરજોરથી બોલતા હતા. અમે એમનું ધ્યાન જે બાજુ હતું ત્યાં જોયું તો, એ દશ્ય જોઈ અમે છક થઈ ગયા !

ત્યાં એક ભંફોડી (Common Sand Boa) સાપે કાકડિયા કુંભાર (Greater Coucal)ને લપેટીને મારી નાખ્યો હતો ને તેને ખાવાની શરૂઆત કરી હતી. અમે એના ફોટા પડવાના ચાલુ કર્યા ને વીડિયો પણ ઉતાર્યો. તેણે તેનું અડધું ડોકું ગળી લીધું હતું ને હજી ગળવાનું ચાલુ હતું, પણ એના પ્રમાણમાં પેલો કાકડિયો કુંભાર ઘણો મોટો હોવાથી તે ગરદનથી અટકી ગયો ને તેણે પાછો બહાર કાઢી નાખ્યો.

એવો જ અનુભવ મારા મિત્રની આંબાવાડીએ એક અઠવાડિયા પછી થયો. અમે ત્યાં વાડીએ બેઠા હતા, ત્યાં જ રખેવાળે સાપના નામની બૂમ પાડી. ત્યાં જઈ જોયું એક ભંફોડી જાતનો સાપ કબૂતર (Rock Pigeon)ને ખાતો હતો. પણ આ વખતે એ કબૂતરને સંપૂર્ણ રીતે ગળી ગયો. જો કે, મારો એ મિત્ર પણ સાપ પકડે છે એટલે એણે રખેવાળને સમજાવી દીધો કે એ સાપને હેરાન કરતો નહીં; એ ત્યાં ૧-૨ દિવસ પડી રહેશે ને પછી ચાલ્યો જશે. પણ બીજે દિવસે અમે ત્યાં જઈ જોયું તો ખબર પડી કે, એ કબૂતરને બહાર કાઢી નાખી ચાલ્યો ગયો હતો.

પલક ઠક્કર
સુરત

હનુમાનગાળામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૪-૬-૧૧ના રોજ રાજકોટથી શ્રી અશોક મશરૂ અને શ્રી દર્શક કારિયાનો દૂરભાષ આવ્યો કે, “અમે આવતી કાલે હનુમાનગાળા આવવા માગીએ છીએ.” મારે થોડી પ્રતિકૂળતા હતી છતાં મેં જોડાવા માટે ‘હા’ પાડી. તા. ૫-૬-૧૧ના દિવસે વિશ્વ પર્યાવરણ

દિન’નું પક્ષીદર્શન હનુમાનગાળામાં કર્યું.

પ્રથમ, પાણીની કુટિયા પાસે નીચે ઊતરી સામે બેઠાં તો ઘણાં બધાં પક્ષીઓને પાણીના સ્થાન પર આવતાં જોયા. શ્વેતનયના (Oriental White-eye), ટપકીલો હોલો (Spotted Dove), દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) વગેરે. નાયણ (Fantail Flycatcher) (કઈ? - સં.) સામેના ઝાડમાં ઊડાઊડ કરતી હતી. નીચે પાનના ખાખવામાં ચાર-પાંચ ફૂતકી લલેડી (Rufous-bellied Babbler) કંઈક ચણી રહી હતી. એક સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) દોડીને ઝાડમાં છુપાઈ ગઈ. વાતાવરણ ગરમીનું હતું. બપોરના ૧૧.૪૫ થવામાં હતા. અમે મુખ્ય જગ્યાએ ગયા તો એક નાયણ (કઈ? સં.)ને માળાનો સમાન લઈ જતા જોઈ. એક ઝીણકો લક્કડખોદ (Black-capped Pigmy Woodpecker) સામે લાકડામાં ‘ટક ટક...’ કરતો જોવા મળ્યો. પાણીના નળ પાસે વન લેલાં (Jungle Babbler), રાખોડી રામચકલી (Grey Tit), બુલબુલ (Red-vented Bulbul) વગેરે બધાં જ પાણી પીવા આવતાં હતાં.

બપોરે વડ પાસે જમવા બેઠા તો એક સફેદ દૂધરાજ ઊડાઊડ કરતો જોવા મળ્યો. શ્વેતનયના તથા અધરંગ (Tickell’s Blue Flycatcher)ના અવાજ આવતા હતા. સામેના આંબાના થડમાંથી સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker) જીવાત વીણીને ખાતો હતો. બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling) પાણીના નળ પાસે વારંવાર પાણી પીવા આવતી હતી. હનુમાનજીના મંદિરે જતા રસ્તામાં ધામણ (Indian Rat Snake)નું સંવનન જોયું. આગળ જતાં નાની ફડકફૂતકી (Franklin’s Warbler) સામેની ભેખડમાં ઊડતી જોઈ. હનુમાનજીના મંદિરે બે રાખોડી રામચકલી (Grey Tit) પ્રસાદી ખાવા આવી હતી.

પરત ફરતાં નવરંગ (Indian Pitta)નો અવાજ સાંભળવા ઊભા રહ્યા. એટલામાં અમને તે નજીકથી જોવા મળી ગયો. સારી રીતે તસવીર લઈ શકાય તેમ સામે આવીને બોલતો હતો. ૪ વાગ્યે ત્યાંથી નીકળતા એક સિંહણ અને એક પાઠડો સિંહ જોવા મળી ગયા. ત્યાં જે નદી છે તેનું નામ ભાદરકી છે. તેના પટ ઉપરથી પસાર થતા એક શકરા (Shikra)ને એક કબૂતર દબોચી લેતા જોયો, તે અમને જોઈને ઊડી ગયો. ૧૫ મિનિટ પછી પાછો આવી કબૂતર ઉપાડી ઝાડ પર બેસી ખાવા લાગ્યો.

તા. ૧૨-૬-૧૧ના રોજ તુલસીશ્યામ બાજુ જમરી નદી પાસે હું અને મારો તસવીરકાર મિત્ર નરેન્દ્ર

‘વિહંગ’માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક ‘વિહંગ’, છેલ્લાં ૧૨ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

‘વિહંગ’માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે:

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળ્યા. દૈયડ (Oriental Magpie Robin) અને અધરંગ જમરીના પાણીમાં સ્નાન કરવા આવ્યા હતાં. સામેના વૃક્ષમાં શ્વેતનયના ઊડાઊડ કરતી હતી - કદાચ તે માળો બનાવવામાં વ્યસ્ત હતી. બાજુના ચરલ વૃક્ષમાં નાચણ (કઈ? સં.) માળામાં બેઠી હતી. નવરંગનો અવાજ દૂરદૂરથી આવતો સંભળાતો હતો. સુગરી (Baya Weaver) એ માળા બનાવવાનું શરૂ કરી દીધું હતું.

૧૫-૬-૧૧ના રોજ દલખાણિયાના રસ્તા પર જવાનું થયું, રસ્તાની બાજુ ગોરડમાં એક કાળા કોશીનો માળો જોયો. અંદર બચ્ચાં હતાં. નર-માદા ખોરાક લઈને આવતાં હતાં. આગળ જતાં નદીના કાંઠે બાવળમાં દૂધરાજના નર-માદાને માળો બનાવતાં જોયાં. પાછા ફરતાં નાના પતરંગા (Small Bee-eater) તથા રાજી (Yellow-throated Sparrow)ના મોટા સમૂહને ધૂળમાં નહાતા જોયા.

અજિત ભટ્ટ

બસ ડેપોની પાસે, સરદારનગર-૧, “ભારદ્વાજ” મુ. ધારી-૩૬૫૬૪૦

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૯-૬-૧૧ના રોજ નવીનભાઈ બાપટ સાથે મોખાણા ગામ (ભુજ તાલુકો) પાસે પીળાપગ બિલ બટર (Yellow-legged Buttonquail) ૩ જોઈ. ભડલી ગામની નદીમાં બાંધવામાં આવેલા આડબંધમાં ઘાસનું પ્રમાણ ઘણું છે. અમે નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોયા.

સર્પગ્રીવ (Darter) ૧, સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) ૧, લીલી બગલી (Little Green Heron) ૧, મત્સ્યભોજ (Osprey) ૧.

તા. ૧૭-૭-૧૧ના રોજ નવીનભાઈ બાપટ સાથે રતનાલ ગામ પાસે આવેલ કંકેશ્વર મહાદેવના તળાવમાં જોયેલાં પક્ષીઓની નોંધ :

પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૩૯, ચમચા

(Eurasian Spoonbill) ૪૧, નાના કાજિયા (Little Cormorant) ૫૦, સર્પગ્રીવ ૪, કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) ૨૨, નાની ડૂબકી (Little Grebe) ૦૩, નાની તુતવારી (Common Sandpiper) ૧, શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper) ૨, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck) ૨૦, ઢેર બગલા (Cattle Egret) ૨૫૦. નાના કાજિયા, ઢેર બગલા તથા સર્પગ્રીવનું તળાવમાં આવેલા ઝાડ પર માળા બનાવવાનું ચાલું હતું.

તા. ૧૭-૭-૧૧ના રોજ નિંગાળ તળાવમાં નવીનભાઈ બાપટ, પ્રતાપ સેવક તથા મોહન માતંગ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું.

હજુ વરસાદ થયો ન હતો પણ વરસાદી વાતાવરણ જરૂર હતું. તળાવમાં ૨૦ ટકા પાણી હતું. તળાવની વચ્ચે ટીંબા પર ઘાસ હતું. ઘાસમાં નીલ જળમુરઘો (Purple Moorhen) ૨૫, જળમુરઘી (Common Moorhen) ૧૦, ભગતડાં (Common Coot) ૨૦, ચમચા ૨૦, નાની ડૂબકી ૨૦, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) ૨૦, કાળીપૂંછ ગડેરા (Black-tailed Godwit) ૬, સર્પગ્રીવ ૫, કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher) ૦૧, સફેદછાતી કલકલિયો ૧, નાનો કલકલિયો (Small Blue Kingfisher) ૦૧, ઢેર બગલા ૨૫, મોટા હંજ (Greater Flamingo) ૧૦, સીંગપર (Northern Pintail) ૦૧, ગયણો (Northern Shoveller) ૦૧. કચ્છમાં આ ઋતુમાં જોયેલાં યાયાવાર તથા ઋતુપ્રવાસી પક્ષીની મારી પહેલી નોંધ

ચાતક, ૨૩-૬-૧૧, જતાવીરા ગામ પાસે તા. નખત્રાણા; નાની તુતવારી, ૨૬-૬-૧૧, માધાપર નજીક તા. ભુજ; વૈયાં (Rosy Starling) ૨૬-૭-૧૧, રાપર તા. માંડવી (ડૉ. જાગૃતિ સંઘવી સાથે); કાબરો પિદ્ધ

(Pied Chat), તા. ૨૭-૭-૧૧, લાયજા દરિયાકાંઠે (ડૉ. જાગૃતિ સંઘવી સાથે)

અશ્વિન પોમલ

કચ્છ નેચર ક્લબ, માધાપર, ભુજ

નાનાં હંજની મોટી સંખ્યા

તા. ૨ ફેબ્રુ. '૧૧ના રોજ અમે ખંભાતના અખાતના રોણિયો ટાપુ પાસે દોઢ લાખ જેટલાં નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) જોયા. અમે આ વસ્તીમાં હંજનાં બચ્ચાંના અનેક જૂથ જોયા, જે સૂચવતાં હતાં કે તેમનું પ્રજનન નજીકમાં જ ક્યાંક થયું હશે. મારી સાથે શ્રી ઉદય વોરા, ડૉ. નીતા શાહ, ડૉ. સુવર્ણાબહેન, શ્રી રોહિત વ્યાસ, શ્રી કુનાન નાયક તથા શ્રી મીતલ પટેલ હતા.

તા. ૨૩-૩-૧૧ના રોજ સવારે ૮.૦૦ વાગ્યે અમદાવાદથી પરિએજ જતા રસ્તામાં ૩૫ સારસના જૂથને જોયું. ૩૦મી એપ્રિલ ૧૧ના રોજ ડૉ. રાજલ ઠાકર સાથે ફરી પરિએજ જતાં અમે રસ્તામાં સારસ બેલડીનું સુંદર પ્રજનન નૃત્ય નિહાળ્યું.

આદિત્ય રોય

૨ બી, હેરિટેજ સોસાયટી, એ.એમ.એ. સામે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

શિકાર સાથે તરુમ્તી

તા. ૩૦-૬-૧૧ના રોજ હું મારા રાબેતા મુજબના સુરેન્દ્રનગરની આસપાસના પક્ષીનિરીક્ષણના પ્રવાસ પર હતો. રસ્તામાં એક તરુણ (juvenile) તુરુમ્તી (Red-headed Falcon) જમીન પર બેઠેલી અને વ્યસ્ત જણાઈ. બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતા જણાયું કે, તેણે એક પ્રકારની ગરોળી (Lesser agama)નો શિકાર કર્યો હતો અને તેને ખાવામાં વ્યસ્ત હતી. આ સરિસૃપ અસામાન્ય છે અને સુરેન્દ્રનગર અને કચ્છના નાના રણના કાંઠે ઠીકઠીક દેખાય છે. તેને શિકાર કરતાં જોવાનું તો મારા નસીબમાં ન હતું પણ તેને શિકાર ખાતા જોવું રોમાંચક હતું. આ જ વિસ્તારમાં મેં બીજી

એક અપુખ્ત તુરુમ્તી જોઈ. આ બંને પક્ષીઓ આ ઋતુનાં જ બચ્ચાં હશે, એવું મારું અનુમાન છે. નોંધ : અપુખ્ત તુરુમ્તીને તેના કપાળ અને ડોકની પાછળના રતાશ પડતા રંગથી ઓળખી શકાય છે. આ રતાશ પડતો રંગ પીઠ અને ખભા સુધી ફેલાયેલો હોય છે.

સુરેન્દ્રનગરમાં તપખીરી સંતાકૂકડી

તા. ૧૫-૭-૧૧ના રોજ સવારે ૬.૩૦ વાગ્યે સુરેન્દ્રનગરની નજીક એક વિસ્તારમાં ગયો. વરસાદનાં પાણી રસ્તાની બંને બાજુ ભરાયાં હતાં. ત્યાં મેં સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) જેવું એક પક્ષી જોયું, પણ વાહનની ગતિ વધારે હોવાથી બરાબર ઓળખાયું નહીં. વાહન પાછું વાળીને જોયું તો આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે તે તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake) હતી. આ પક્ષી શરમાળ હોવાથી જલદી દેખાતું નથી. પણ આ કિસ્સામાં એવું જણાયું નહીં. કદાચ ગામના લોકોની રસ્તા પર થતી નિયમિત અવરજવરના કારણે આવું હોઈ શકે. હું આ જગ્યાએ રોકાયો અને રસ્તા પર સૂઈ ગયો અને તેની રાહ જોઈ. થોડી વાર બાદ તેણે રસ્તો ઓળંગવાનું નક્કી કર્યું અને મારી એકદમ નજીકથી પસાર થઈ. તેની કેટલીક સારી તસવીરો લઈ શક્યો. તેણે રસ્તાની મધ્યમાંથી અવાજ કરતાં તેનો વિડીયો પણ મળ્યો. આ ખૂબ રોમાંચક અનુભવ હતો.

ચોટીલા અને આસપાસના વિસ્તારની મુલાકાત

તા. ૧૧-૮-૧૧ના રોજ હું મારા મિત્રો, હાર્દિક અને સુનિલ સાથે ચોટીલા અને આસપાસના હરિયાળા વિસ્તારો (સુરેન્દ્રનગર અને રાજકોટ જિલ્લા)ની મુલાકાતે નીકળ્યો. પ્રવાસનો હેતુ તલિયો તેતર (Painted Francolin), વર્ષા લાવરી (Rain Quail) અને વગડાઉ ભડકિયા (Rock Bush-Quail)ને જોવાનો હતો. પણ વન્યસૃષ્ટિ રોમાંચ અને અણધાર્યા પ્રસંગોથી ભરપૂર હોય છે. અમે સવારે ૫ વાગ્યે નીકળ્યા ત્યારે સારો વરસાદ થયો. રસ્તામાં અમે નકટા (Comb

Duck)ની એક જોડ જોઈ અને નજીક જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અમારી કાર કીચડમાં ફસાઈ ગઈ. ભારે વરસાદમાં એક કલાકની જહેમત બાદ તેને બહાર કાઢવામાં સફળ થયા. આગળ વધતાં વર્ષા લાવરીની એક સુંદર જોડ જોઈ, પરંતુ ભેજના કારણે મારા કેમેરામાં તસવીરો લેવું શક્ય ન બન્યું. આખા વિસ્તારમાં તલિયા તેતરનો અવાજ સંભળાતો હતો પણ તેને જોવાનું કામ અઘરું હતું. આગળ જતાં એક પુખ્ત નર તુરુમ્તી (Red-headed Falcon) જોઈ અને થોડી તસવીરો લઈને આગળ વધ્યા. બે કિ.મી. આગળ એક માદા તુરુમ્તી અમારી રાહ જોતી હતી. તેની તસવીરો લઈ આગળ વધ્યા. થોડે આગળ એક પુખ્ત નર શકરા (Shikra)ને કોઈ નાનું પક્ષી ખાતો જોયો, પણ તે ઓળખાયું નહીં, કારણ કે શકરાએ તેનાં પીંછાં કાઢી લીધેલાં. મોટે ભાગે નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail-Warbler) કે પાન ફડકફુટકી (Plain Prinia) હશે તેમ લાગ્યું, કેમ કે આ વિસ્તારમાં તેઓ સામાન્ય છે. શકરાને અમારી હાજરીથી કોઈ ફેર પડ્યો નહીં અને ખાવાનું ચાલુ રાખ્યું. ખોરાક પતાવીને ઊડી ગયો. આગળ વર્ષા લાવરીની બીજી એક જોડ જોવાનો મોકો મળ્યો. તેમનું નિદર્શન (display) જોઈને આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે આ પહેલાં ક્યારેય જોયું કે સાંભળ્યું ન હતું. બંને નર અને માદા છાતી ફુલાવતાં હતાં. નર માદાની પાછળ પાછળ ફરતો હતો. તેમનું નિદર્શન ૩૦ મિનિટ ચાલ્યું અને મને કેટલીક તસવીરો લેવાનો મોકો મળ્યો. ત્યાર બાદ તેઓ ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

નિરવ ભટ્ટ

એચ-૫૨, જી.આઈ.ડી.સી. રહેણાંક વિસ્તાર, વઢવાણ-૩૬૩૦૩૧

લાલ ગળાવાળા ચટકી

માખીમારની ગુજરાતમાં નોંધ

ચટકી માખીમારની બે પ્રજાતિ (subspecies) *Ficedula parva* અને *Ficedula albicilla*ને હવે અલગ પાડીને બે જુદી જાતિઓ (species) ગણવામાં

આવે છે. લાલ છાતીવાળું ચટકી માખીમાર (Red-breasted Flycatcher, *Ficedula parva*) અને લાલ ગળાવાળું ચટકી માખીમાર (Red-throated Flycatcher, *Ficedula albicilla*). સંદર્ભ : રાસમુસેન અને એંડરટન, ૨૦૦૫ તથા ટેક્ષોનોમિક રેકર્મેડેશન ફોર બ્રિટિશ બર્ડ્સનો અહેવાલ. લાલ ગળાવાળા ચટકી માખીમારને અંગ્રેજીમાં Taiga Flycatcher પણ કહેવાય છે.

લાલ છાતીવાળું ચટકી માખીમાર એ ગુજરાતમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે અને જંગલો, વાડીઓ અને ઝાડીવિસ્તારોમાં સારી સંખ્યામાં નોંધાય છે. પણ લાલ ગળાવાળા ચટકી માખીમારની ગુજરાતમાં કોઈ નોંધ હોય તેવું જણાતું નથી. રાસમુસેન અને એંડરટન મુજબ તેનો વ્યાપ ઉત્તરપૂર્વ ભારત, મધ્ય ભારત અને

પૂર્વ ઘાટીથી લઈને પશ્ચિમમાં ગોવા અને મહારાષ્ટ્ર સુધી છે, પણ ગુજરાતમાં કોઈ નોંધ દર્શાવેલી નથી.

તા. ૬-૪-૨૦૧૧ના રોજ મેં એક લાલ ગળાવાળું ચટકી માખીમાર મોરબીમાં નોંધ્યું અને તેની તસવીરો લીધી. તેનું ગળું લાલ હતું અને તેની ફરતે છાતી પર રાખોડી પટ્ટી હતી જે તેનો પ્રજનન પોશાક છે. બીજી લાક્ષણિકતાઓ જેવી કે, નાની આખી કાળી ચાંચ અને કાળી પૂંછ પણ નોંધી. તસવીરો પરથી ઓળખ પાકી થઈ. આ પક્ષી ફક્ત બે દિવસ દેખાયું. એવું બની શકે કે તે વળતા પ્રવાસમાં હોય. મેં તેને આ જગ્યાએ પ્રથમ વાર જોયું. એવું શક્ય છે કે તેનો દેખાવ લાલ છાતીવાળા ચટકી માખીમારને મળતો હોવાથી ધ્યાન બહાર ગયું હોય. બંને જાતિના પ્રજનન પોશાક ધરાવતા નરનો દેખાવ નીચે મુજબ છે.

	લાલ છાતીવાળું ચટકી માખીમાર	લાલ ગળાવાળું ચટકી માખીમાર
ચાંચ ગળું છાતીનો ઉપરનો ભાગ માથું પૂંછ	થોડી મોટી, નીચેના જડબાનો પાયો આછો ચમકતું કેસરી પડતું લાલ ચમકતો કેસરી પડતો લાલ માથાની બંને બાજુ રાખોડી રંગ ઓછી કાળી	નાની અને આખી કાળી લાલાશવાળું ગળાના લાલ રંગની આસપાસ રાખોડી પટ્ટી રંગનું કોઈ જુદાપણું ગેરહાજર વધુ કાળી અને બદામી શરીરથી અલગ તરી આવે.
ઢીંઢું	બદામી પડતું કાળું અને ઉપરના શરીર સાથે ભળતું	કાળું અને ઉપરના બદામી શરીરથી અલગ તરી આવે.

આમ બંને જાતિના નરને પ્રજનન પોશાકમાં સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે, પણ બંનેમાં માદા કે અપુખ્તનો દેખાવ મળતો આવતો હોવાથી તેમને અલગ તારવવા મુશ્કેલ છે; બારીકાઈથી અવલોકન કરવામાં આવે તો કદાચ ચાંચનો રંગ અને નીચેના શરીરના રંગ અને રેખાઓ પરથી ઓળખી શકાય. સંદર્ભગ્રંથોમાં આ

પક્ષીની ગુજરાતમાં કોઈ નોંધ હોવાનું દર્શાવેલું નથી. તે ગુજરાતમાં વટેમાર્ગી (passage migrant) અથવા અસામાન્ય શિયાળુ મુલાકાતી (uncommon winter visitor) હોય તે સંભવ છે. તેની આ નોંધ તેના પશ્ચિમ તરફના વ્યાપનો ફેલાવો સૂચવે છે. હું અહીંના પક્ષીનિરીક્ષકોને આ પક્ષી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા

વિનંતી કરું છું (ખાસ કરીને ઓક્ટોબર-નવેમ્બર અને માર્ચ-એપ્રિલમાં), જેથી તેની અહીંની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે.

વર્ષ ૨૦૧૦-૨૦૧૧ દરમિયાન કચ્છના નાના રણમાં શિયાળામાં કરેલી શિકારી પક્ષીઓની કેટલીક અગત્યની નોંધ, ભાગ - ૨

'વિહંગ'ના અંક ૫(૩) : ૨૩-૨૪માં મેં ઓક્ટોબર-૨૦૧૦થી એપ્રિલ-૨૦૧૧ દરમિયાન કચ્છના નાના રણમાં કરેલી શિકારી પક્ષીઓની કેટલીક અગત્યની નોંધ આપેલી હતી. અન્ય મહત્વપૂર્ણ નોંધ આ મુજબ છે.

૧. મોટો ટપકીલો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle)

મોટો ટપકીલો ઝુમ્મસ એ ગુજરાતમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે. કચ્છના નાના રણના પશ્ચિમ ભાગમાં આ પક્ષીનાં મારાં અવલોકનોનું કોષ્ટક નીચે આપેલું છે.

તારીખ	સંખ્યા	સાથી પક્ષીનિરીક્ષક
૮-૧૧-૧૦	૧	
૨૧-૧૧-૧૦	૧	શ્રી અશોક મશરૂ
૨-૧-૧૧	૧	
૮-૧-૧૧	૧	
૬-૨-૧૧	૧	
૧૭-૨-૧૧	૧	
૨૦-૩-૧૧	૧	
૩-૪-૧૧	૧	

૨. પરદેશી ઝુમ્મસ (Steppe Eagle)

આ પક્ષી જો કે કચ્છના નાના રણમાં અવારનવાર નોંધાય છે, પરંતુ મને ફક્ત બે વાર, તા. ૫-૧૨-૧૦

અને તા. ૮-૧-૧૧ના રોજ એક-એક પક્ષી જોવા મળ્યું.

૩. સાપમાર ગરુડ (Short-toed Snake-Eagle)

તારીખ	સંખ્યા
૫-૧૨-૧૦	૧
૨૮-૧૨-૧૦	૪
૮-૧-૧૧	૧

૨૮-૧૨-૧૧ના રોજ જોવા મળેલાં ૪માંથી ૩ પક્ષીઓ તરુણ (juvenile) જણાયાં.

૪. મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon)

કચ્છના નાના રણના પશ્ચિમ ભાગમાં ડિસેમ્બર '૧૦થી એપ્રિલ '૧૧ના પહેલા અઠવાડિયા સુધી એક મોસમી શાહિન નિયમિત જોવા મળેલો. જો કે, તા. ૨૭-૩-૧૧ના રોજ બે મોસમી શાહિન જોયા, જેમાં એક પુખ્ત જણાયું.

૫. તુરુમ્તી (Red-headed Falcon)

આ પક્ષી ફક્ત એક જ વાર તા. ૨૧-૧૧-૧૦ની કચ્છના નાના રણની મુલાકાત વખતે નોંધ્યું. મારી સાથે શ્રી અશોક મશરૂ અને અન્ય મિત્રો હતા.

૬. લરજી (Common Kestrel)

લરજી એ કચ્છના નાના રણમાં સામાન્ય છે અને શિયાળામાં નવેમ્બરથી માર્ચ વચ્ચે નાની સંખ્યામાં નિયમિત દેખાય છે. તા. ૮-૧-૧૧ના રોજ ડૉ. મૌલિક વરૂ, શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી, એસ. પી. જાડેજા અને રોહિત ગણપુલે સાથેની મુલાકાત દરમિયાન એક નાનકડા વિસ્તારમાં ૧૫ લરજી જોવા મળતાં આશ્ચર્ય થયું.

૭. મધિયો બાજ (Oriental Honey-Buzzard)

જો કે, આ પક્ષી મુખ્યત્વે ઝાડી, જંગલ કે વાડી વિસ્તારમાં દેખાય છે, તા. ૫-૧૨-૧૦ના રોજ રણના કાંઠે તેની એક જોડ ઊડતી જોઈ.

આ ઉપરાંત પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier) પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier) અને શકરો (Shikra) પણ આ વર્ષે

અહીં નિયમિત દેખાયાં. શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle) આ વર્ષે જોવા મળ્યો નહીં.

પ્રસાદ ગણપૂલે
પરશુરામ પોટરીઝ, નજરબાગ સામે, મોરબી

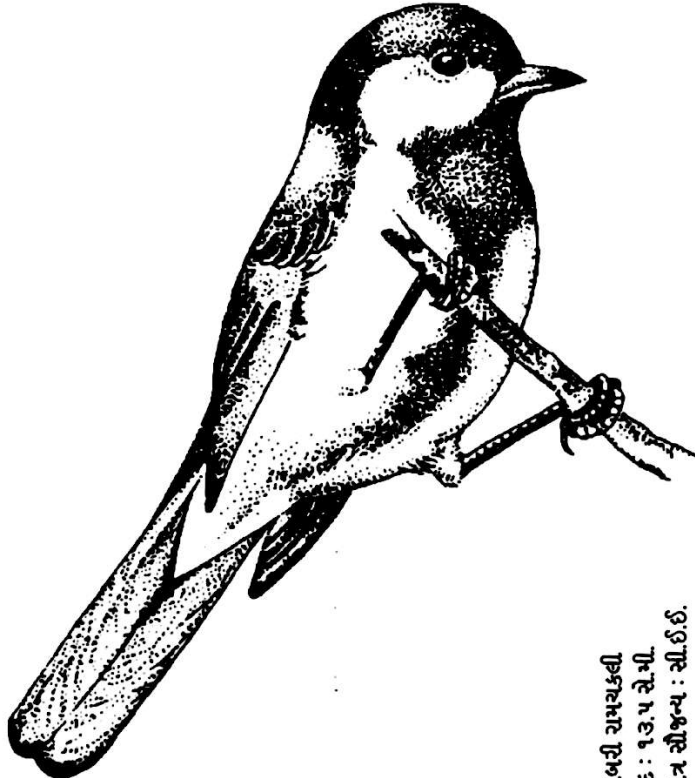
કાબરી રામચકલી (Pied Tit)નાં

કેટલાંક રસપ્રદ અવલોકનો

પ્રજનન અને બિનપ્રજનનઋતુમાં ઓળખ

પ્રજનન ઋતુમાં નર અને માદા બંનેમાં બહારનાં પીંછાંનો છેડો બદામી હોય છે. નર રુઆબદાર અને ગુસ્સાવાળો હોય છે. તે પોતાના ક્ષેત્રરક્ષણ (territorial) માટે હંમેશાં કાર્યશીલ રહે છે અને વારંવાર ખૂબ ઊંચા અવાજો કરે છે. અવાજ કરતી વખતે નરની ચોટલી ઊંચી થતી જણાય છે, જે માદામાં હોતી નથી. બિનપ્રજનનઋતુમાં નરને તેની વર્તણૂક પરથી ઓળખાય છે. તે જ્યારે ઉત્સાહિત થઈને બોલે ત્યારે ઊંચાં થતાં પીંછાંથી ચોટલી બનતી જણાય છે.

રસ્તા પર મરેલા ઉંદરનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ (ખોરાકમાં નવી સામગ્રી)

કાબરી રામચકલી
ક્રમ : ૧૩.૫ સે.ની.
બિન ઔજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

તા. ૨૪-૭-૧૧ના રોજ શ્રી શરદ શ્રીધર સાથે કચ્છના બીટા ગામ પાસે એક કાબરી રામચકલીને રસ્તા પર મરેલા ઉંદરને ખાતી જોઈ. કાબરી રામચકલીના ખોરાકમાં જીવડાં, બીજાં થતી જીવાત, કેરાં, ગૂગળનાં બીજ, કેરાંનાં ફૂલનો રસ, કેરાંનાં ફૂલની પાંદડીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, તેવું નોંધવું. આ ઉપરાંત, તે પોતાનાં બચ્ચાંને પતંગિયા અને અન્ય પાંખોવાળાં જીવડાંની ઇયળો ખવડાવે છે. તેના ખોરાકમાં મરેલો ઉંદર હોવાનું આ પહેલાં નોંધાયું નથી.

જુગલકિશોર તિવારી,

સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓશન, મોટી વિરાણી, તા. નખત્રાણા, કચ્છ-૩૭૦૬૬૫

ભારતીય નીલ દેવચકલીની

ગુજરાતમાં પ્રથમ નોંધ

માર્ચ ૨૦૧૧માં હું અને મારા મિત્ર જગદીશ પારેખ, માંડવી (દક્ષિણ)ના જંગલમાં જ્યાં કેવડી બંધ ઉપર 'ઈકો ટૂરિઝમ' સેન્ટર બનાવ્યું છે ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી અમે જંગલના ભેંસી વિસ્તારમાં ગયા હતા. રસ્તામાં બાજુની ઝાડીમાં એક ભૂરા રંગનું નાનું પક્ષી બેઠું હતું. મને એવું લાગ્યું કે તે અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher) હશે. તસવીર લીધી ત્યાર પછી ૫-૧૦ ક્ષણમાં એ પક્ષી ત્યાંથી ઊડી ગયું. મગજમાં અધરંગ જોયાના ખ્યાલ સાથે હું પણ ત્યાંથી આગળ નીકળી ગયો.

સાંજે ઘરે આવી લેપટોપ પર કાર્ડ નાખી તસવીર જોઈ, તો તે અધરંગ ન હતું, કોઈ જુદું જ પક્ષી હતું. મેં મારા મિત્ર વાવ (જિ. સુરત)ના ભરતભાઈ તથા સુરતના સિદ્ધાર્થ શાહ, તેમજ ત્રીજા મારા એક ખૂબ જ સારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર શ્રી અરવિંદકુમારને જાણ કરી. અમે ત્રણે મિત્રોએ 'લેપટોપ' પર જોયું તો ઉત્તર ભારતનું ભારતીય નીલ દેવચકલી (Indian Blue Robin) હોવાની ખાતરી થઈ. અમે ત્રણે મિત્રો ખૂબ જ અચંબો પામ્યા કે, આ પક્ષી અહીં આવે કઈ રીતે? કદાચ

શિયાળો પૂરો થતાં દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતમાંથી હિમાલય તરફ પાછું ફરતું આપણા જંગલ વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હોય, એવું અનુમાન કર્યું.

માંડવીના જંગલમાં ચિલોત્રાનો માળો

દક્ષિણ ગુજરાતમાં સુરત વર્તુળમાં આવેલા માંડવીનાં ઉત્તર-દક્ષિણ તથા ઉમરપાડા-વડપાડાનાં જંગલો પક્ષીઓના નિવાસ માટેનું ઉત્તમ સ્થાન છે. ઉમરપાડા-વડપાડા તથા માંડવી ઉત્તર-દક્ષિણના અંતરિયાળ જંગલોમાં શિકારી પક્ષી (prey birds)ઓની સંખ્યા પણ ખૂબ જ સારી છે. તેમાં હવે તો ચિલોત્રા (Indian Grey Hornbill)ની સંખ્યામાં પણ ખાસો વધારો થયો છે. છેલ્લા ઘણા સમયથી અમે ચિલોત્રાના માળા માટે શોધખોળ કરતા હતા, પણ ક્યાંય એની ભાળ મળતી નહોતી. એક દિવસ મારા નજીકના મિત્ર પ.વ.સં. શ્રી ડી. જે. રાજપૂતે ફોન કર્યો કે, આપણા જંગલમાં ચિલોત્રાનો માળો જોવા મળ્યો છે. મે મહિનાના અંતિમ દિવસો હતા. જે દિવસે ખબર પડી કે તુરત હું, મારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર ભરત પટેલ (વાવ) તથા રાજપૂત સાહેબ જ્યાં ચિલોત્રાનો માળો હતો ત્યાં ગયા. સાંજનો સમય હતો. ચિલોત્રાની ખવડાવવા માટે આવવા રાહ જોઈ પરંતુ આવ્યો નહીં, પરંતુ દૂર એક ઊંચા ઝાડ પર જોવા મળ્યો. પછી અમે એવો વિચાર કર્યો કે આપણી હાજરીની એને જાણ થઈ હોવાથી આવતો નથી. અમે નજીકમાં એક સુંદર મજાની આડશ (hide) બનાવી જેમાં બે જણથી બેસી શકાય એવી વ્યવસ્થા કરી. ઉપરથી ડાળી, પાંદડાંથી બંધ કરી તૈયાર કરી હતી.

બીજે દિવસે ગુરુવાર હતો. અમારા માંડવીમાં ગુરુવારે બજારો બંધ રહે છે. મારે પણ રજા હતી - મિત્ર ભરતભાઈને ફોન કર્યો, “આજે આપણે પાછા જઈએ.” એઓ તુરત માંડવી આવ્યા અને અમે બંને જણા ફરી પાછા જંગલમાં ગયા. ત્યાં જઈ આડશમાં બેઠા. સાથે

થોડો નાસ્તો અને પાણી લઈ ગયા હતા. બપોરના ૧થી ૧.૩૦નો સમય હતો. બરાબર ૨.૩૦ વાગ્યે પ્રથમ વખત ચિલોત્રો માદાને ખવડાવવા માટે આવ્યો. લગભગ એણે ૪૦થી ૫૦ સેકન્ડ સુધી માદાને ખવડાવ્યું. વડના ટેટા એ વારંવાર મોઢામાંથી (ચાંચમાંથી) કાઢી, માદાને ખવડાવતો હતો. આ અદ્ભુત દૃશ્ય અમે ખૂબ જ સારી રીતે માણ્યું અને તસવીરો લીધી. નર ચિલોત્રો માદાને ખવડાવવા લગભગ દર ૪૦-૪૫ મિનિટે પાછો આવતો હતો. માળો શીમળાના એક ઊંચા ઝાડ પર બરાબર વચ્ચેના ભાગમાં હતો, લગભગ ૧૮થી ૨૦ ફૂટની ઊંચાઈ પર. ચિલોત્રો, માદાને ખવડાવવા માટે દૂર દૂરથી ફળો લાવી પ્રથમ એક દૂરના ઝાડ પર બેસતો. ત્યાંથી એ બે-ત્રણ વાર ‘કોલ’ આપતો. ત્યાર બાદ, માળામાંથી માદા પણ ‘કોલ’ આપતી અને પછી ચિલોત્રો નજીક આવી એને ખવડાવતો હતો. સાંજે લગભગ ૭.૦૦ વાગ્યાની આસપાસ અમે બંને મિત્રો દિવસ દરમિયાનની ચિલોત્રાની ગતિવિધિ વાગોળતા વાગોળતા પરત ફર્યા.

જયંત ભોજવાલા

ખત્રીવાડ, માંડવી, જિ. સુરત.

રેવીદેવી અને કાળા કોશીની લડાઈ

સાવરકુંડલા તાલુકાના મોટા ભમોદરાથી ૪ કિ.મી. દૂર કેદારિયા ગામેથી મારા પર દૂરભાષ આવ્યો કે, મારા કૂવામાં અજગર પડ્યો છે, તો તેને પકડવા આવવું પડશે. મેં કહ્યું કે, “અમે એક કલાકમાં ત્યાં પહોંચીએ છીએ.” મારા મિત્ર કૃષ્ણાલ બારૈયાને મેં જાણ કરી અને અમે બંને નીકળી પડ્યા.

કેદારિયા ગામ પાસે નાની નાની ટેકરીઓ છે. જેના કૂવામાં અજગર પડ્યો હતો તે ભગાભાઈ ત્યાં ઊભા હતા. અમારું પોતાની કાલીઘેલી ભાષામાં ઉખાભર્યું સ્વાગત કરી કૂવા પાસે લઈ આવ્યા. ત્યાં કૂવામાં ૧૫ ફૂટે પાણી હતું અને અજગર પાણીની મોટરના પાઈપને વીંટળાઈને બેઠો હતો. વાડીની

આજુબાજુના સ્થાનિકોને બોલાવ્યા બાદ કૂવામાં ખાટલો ઉતાર્યો. ખાટલામાં હું અને કૃષ્ણાલભાઈ બેઠા. થોડા સંઘર્ષ બાદ અજગરને પકડ્યો. અજગરનું મોં મારા હાથમાં હતું અને બાકીનું શરીર કૃષ્ણાલભાઈના હાથમાં. અજગરની લંબાઈ માંડ ૬ ફૂટ હશે. કૂવામાંથી બહાર આવ્યા બાદ જોયું તો કૂવાથી ૧૨ ફૂટ દૂર જ લીમડા પર કોઈ પંખીની પાંખનો ફફડાટ સંભળાયો. ફફડાટ ઘણો વધારે હતો. કૃષ્ણાલભાઈ અજગરને મારા ભરોસે છોડીને ઝડપથી કૂદીને લીમડાની નજીક પહોંચ્યા અને જોયું તો ઘણું આશ્ચર્ય થયું.

લીમડા પર રેવીદેવી (Barn Owl) બેઠેલી હતી અને ૩ કાળા કોશી (Black Drongo) તેના પર વીજળીવેગે હુમલો કરતા હતા. જવાબમાં રેવીદેવી પોતાનું મોં ફાડી, પાંખો ફફડાવી, કર્કશ અવાજ કાઢતી હતી. યુદ્ધ બરોબરનું જામ્યું હતું. મારા હાથમાં અજગર હતો છતાં એ યુદ્ધ જોવાની તમન્નાને હું રોકી ન શક્યો અને તેને હાથમાં જ લઈને લડાઈ જોવા નજીક પહોંચ્યો. કાળાકોશીના વારથી રેવીદેવી ગભરાઈ ગઈ હતી, પરંતુ હિંમત હારતી ન હતી.

ત્યાં અચાનક જ એક કાળો કોશી રેવીદેવીના મોઢા પર હુમલો કરવા આવ્યો પણ રેવીદેવીએ

સતર્કતાથી એ કાળા કોશીનો એક પગ પકડી લીધો અને કાળા કોશીની ચીસાચીસથી વાતાવરણ વધુ શોરમય બની ગયું. એ કાળો કોશી છૂટવા માટે આમથી તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યો, પણ નિરર્થક. રેવીદેવીએ તેનો ઈરાદો સ્પષ્ટ કરી દીધો હતો. સાથોસાથ, બાકીના બે કાળા કોશી વધુ ઝડપથી રેવીદેવી પર હુમલા પર હુમલા કરી રહ્યા હતા.

ઓચિંતા અમારા ધ્યાન બહાર ભગાભાઈના પાડોશી મિત્રે નાનકડું માટીનું ઢેકું ઉપાડી આ પક્ષીઓ તરફ હળવેકથી ફેંક્યું જે રેવીદેવીને છાતીમાં અડી ગયું. વાગવાથી રેવીદેવીની પકડ ઢીલી થઈ ગઈ અને પેલો કાળો કોશી તેના મોઢામાંથી છૂટી ગયો. પેલા મિત્રે હાકલો પાડ્યો અને બધા કાળા કોશી ત્યાંથી દૂર ઊડી ગયા. કૃષ્ણાલભાઈ તે વાડીવાળા ભાઈને ખિજાયા કે, “ભલા માણસ આમ કરાતું હશે? પક્ષીઓને આમ ખલેલ ન પહોંચાડાય. પક્ષી પર આમ થોડું ઢેકું મરાય?” પેલા ભાઈને ઘણો પસ્તાવો થયો. રેવીદેવીને હજુય લીમડા પર અડગ બેઠેલી જોઈ. તેની હિંમત પર મને ગર્વ થયો.

અજગરને કંતાનના કોથળામાં મૂકી અને આસપાસ તપાસ કરી પરંતુ ક્યાંય રેવીદેવીનો માળો કે

મેગાપોડના બચ્ચાનું અભિયાન

જમીન પર માળો કરતાં પક્ષીનાં બચ્ચાં જલદી સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. આનો એક વિશિષ્ટ દાખલો છે, ઓસ્ટ્રેલિયાના ‘મેગાપોડ’નો. ઈંડું સેવવાનો સમય ૬૦થી ૮૦ દિવસ જેટલો લાંબો હોય છે, પણ તે પક્ષી પોતે સેવતું નથી. પક્ષી ઈંડાને સેવવા માટે જમીનમાં દાટી દે છે. આ ઈંડાનું કોચલું ખૂબ જ પાતળું હોય છે, જે બચ્ચું ખૂબ જ સહેલાઈથી તોડી શકે છે. પણ કોચલામાંથી બહાર આવ્યા પછીનું કામ ખૂબ મુશ્કેલ

હોય છે. બચ્ચા પર એકાદ ફૂટ જેટલી માટી હોય છે. બચ્ચું તેના લાંબા પગ વડે લાતો મારતા મારતા ઉપર આવતું જાય છે. આ મથામણમાં તે વચ્ચે વચ્ચે આરામ કરી લે છે. આ દરમિયાન જઠરમાં સંગ્રહાયેલા ‘ચોક’માંથી તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરતું રહે છે. સપાટી ઉપર પહોંચતા તેને કેટલાક દિવસો પણ થઈ શકે. પણ જ્યારે ઉપર આવે છે ત્યારે એકદમ સ્વતંત્ર અને ઊડી શકવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

ડેવિડ એટનબરો

સ્ત્રોત : ‘લાઈફ ઓફ બર્ડ્સ’

શ્વેતશિર સમડી (Brahminy Kite) અને કબૂત બગલો (Grey Heron) પૃષ્ઠ-૩૯, તસવીર - અશ્વિન ત્રિવેદી, જામનગર

ગજપાંઉ (Black-winged Stilt) અને નાગ (Spectacled Cobra) પૃષ્ઠ-૩૯, તસવીર - અશ્વિન ત્રિવેદી, જામનગર

કાબરી રામચકલી (Pied Tit) પૃષ્ઠ-૨૮

તસવીર - જુગલકિશોર તિવારી, કચ્છ

કાકડિયો કુંભાર (Greater Coucal) અને ભંફોડી (Common Sand Boa) પૃષ્ઠ-૨૧

તસવીર - પલક ઠાકોર, સુરત

તસવીર : ભૂપણ પંડ્યા, રાજકોટ

ઈંટ-પથ્થરનાં વરવાં મકાનોને શુંગારિત કરવા વેલાનો જેટલો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેટલો આપણે કર્યો નથી. ઉષ્ણ તથા ઉપ-ઉષ્ણ કટિબંધ (tropical and subtropical) ની આ સુંદર વનસ્પતિઓ સિમેન્ટ - કોંક્રિટની સપાટ દીવાલોને સૌંદર્યથી મઠવા તથા લીલોતરીને જમીન ઉપરથી ઉચકીને ઝરૂખા અને અગાસી સુધી લઈ જવા સહાયરૂપ થઈ શકે; માત્ર આપણી કલ્પનાશક્તિ જોઈએ. લાકડાની જાળીઓના આધારે આ વેલા, દીવાલો અને ધાબા ઉપર આડા-ઊભા એટલા સુંદર પડદા રચી દે છે કે આપણને તો સુકુન મળે, પક્ષીઓને પણ નીચેથી ધાબા સુધી હરવા-ફરવાની મોકળાશ મળી જાય; અને તે પણ માટી કે પાણી, ઉપર ચડાવવાની ઝંઝટ વિના. સ્થાનિક વૃક્ષોની જેમ બારમાસી વેલાને પણ ચોક્કસ ઋતુમાં ફૂલોનાં ઝૂમખાં આવે છે. વૃક્ષોની જેમ તેમને પણ નિયત આકાર અને આકાશમાં મર્યાદિત રાખવા છાંટતા રહેવું પડે. આમ કરવાથી ફૂલ-પાનનું મહત્તમ પ્રદર્શન કરી શકાય. - લવકુમાર ખાસર

Foliage Unlimited
Landscape Concepts

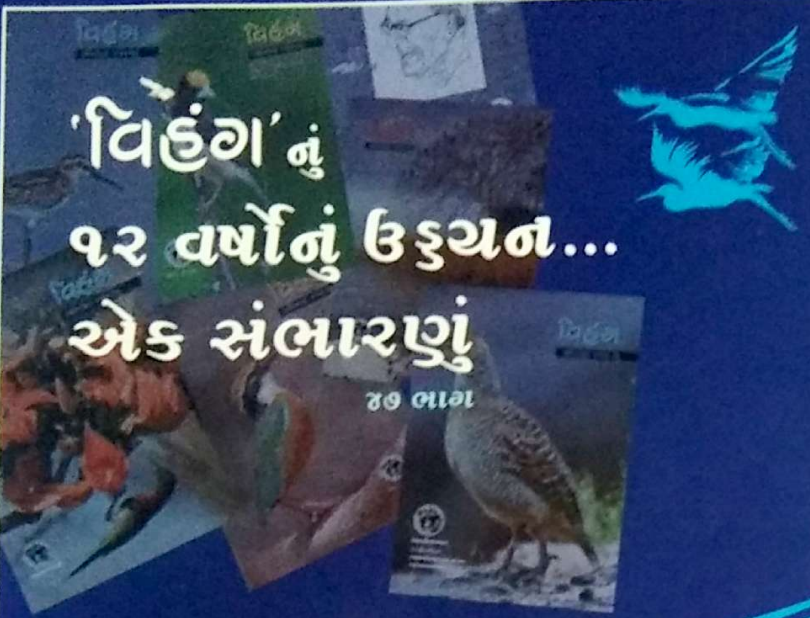
1003, Shailraj Tower, B/h. Management Enclave,
Nehrupark, Vastrapur, Ahmedabad-380015.
Mobile: 09376187060 / 09376112215
Email: foliageunlimited@yahoo.co.in

**‘વિહંગ’ નું
૧૨ વર્ષોનું ઉકયન...
એક સંભારણું**

૨૭ ભાગ

વિહંગ
પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

‘વિહંગ’ નાં ૧૨ વર્ષનાં ઉકયનમાં
સહભાગી થવા બદલ આપ સૌનો
ખૂબ ખૂબ આભાર.

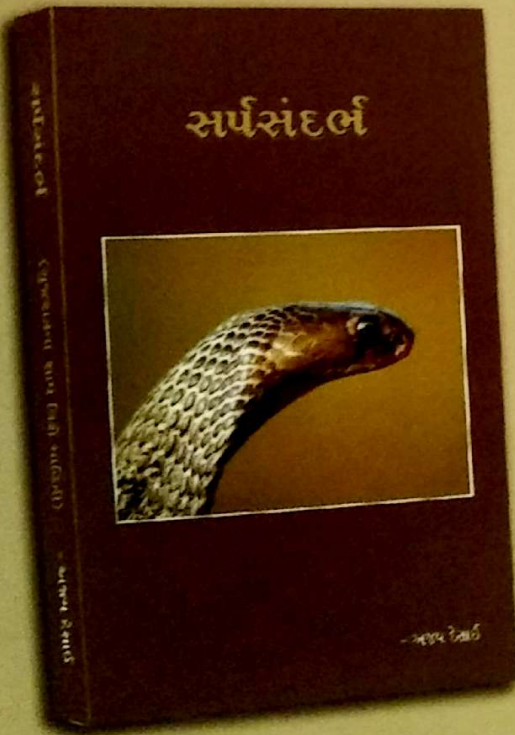
આ બાર વર્ષની સફરના ૪૦ અંકોનો
એક જ સીડીમાં સમાવેશ કર્યો છે.

અમારા આ પ્રયત્નમાં આપના
સહકારની અપેક્ષા...

સીડીની કિંમત પોસ્ટેજ સાથે
રૂા. ૨૦૦.૦૦

શ્રી અજય દેસાઈ લિખિત

ગુજરાતના સાપ અંગેના પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ

આ પુસ્તકની કેટલીક વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે....

- ◆ સામાન્ય જન સમજી શકે તેવી સરળ ગુજરાતી ભાષા
- ◆ છેલ્લી માહિતી મુજબ ગુજરાતમાંથી મળી આવેલા ૫૭ સર્પોની માહિતી
- ◆ આ પૈકીના ૫૦થી વધુ સર્પોની રંગીન તસવીરો ઉપરાંત ‘બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ’ તસવીરો
- ◆ અનેક રેખાંકનો તથા ચિત્રો
- ◆ ૨૬૦ પાનાં
- ◆ કિંમત : રૂા. ૧૨૦.૦૦ (પોસ્ટેજ ચાર્જ સિવાય)

વધુ સંપર્ક :

શ્રી અજય દેસાઈ : ૦૯૪૨૬૪૧૧૨૫
ડો. બકુલ ત્રિવેદી : ૦૭૯-૨૭૪૫૨૨૬૬

બચ્ચાં જેવું ન દેખાયું એટલે ખ્યાલ આવ્યો કે આ રેવીદેવી પક્ષીજગતના પોલીસ પટેલ(કાળો કોશી)ની હાથમાં ઘૂસી આવી હતી એટલે આ ઘમસાણ મચ્યું હતું! અમે નીકળ્યા ત્યાં સુધી તે લીમડા પર જ બેઠી હતી. છેલ્લે રેવીદેવી તરફ નજર ફેંકી, ભગાભાઈની રજા લઈ અમે ત્યાંથી સાવરકુંડલા જંગલખાતાની રાહ પકડી.

સતીશ પાંડે (હનુમાન)

તાત્કાલિક હનુમાન આશ્રમ, ગાયત્રી મંદિર સામે, સાવરકુંડલા

જામનગરમાં નીલશિર કસ્તૂરાળી

પ્રથમ નોંધ

જામનગર શહેરની મધ્યમાં આવેલ આયુર્વેદિક યુનિવર્સિટીના બગીચાની અઠવાડિયામાં બેથી ત્રણ વખત મુલાકાત લેતો હોઉં છું, કારણ કે ત્યાં પક્ષીનિરીક્ષણ સારું થાય છે. સામાન્ય રીતે ત્યાં હું માખીમારો (flycatcher)ને જોવા જતો હોઉં છું. છેલ્લાં ચાર વર્ષ દરમિયાન મેં ત્યાં સાત જાતના માખીમારો નોંધેલા છે, જેમાંથી અમુક દર વર્ષે અહીંયાં નજરે ચડી જ રહેતાં હોય છે.

(૧) દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)

(૨) તરવરિયો માખીમાર (Grey-headed Flycatcher) (૩) નીલવર્ણી માખીમાર

(Ultramarine Flycatcher) (૪) ચટકી માખીમાર

(Red-breasted Flycatcher) (૫) નીલપંખો

(Black-naped Monarch-Flycatcher) (૬)

અધરંગ (Tickell's Blue- Flycatcher) (૭) બદામી

માખીમાર (Asian Brown Flycatcher)

તા. ૧૯-૧૧-૦૮ના દિવસે સવારે રાબેતા મુજબ હું ત્યાં પક્ષી-નિરીક્ષણ કરવા ગયેલો. ત્યાં મેં રોજિંદા પક્ષીઓ કરતાં અલગ એક પક્ષી જોયું, જે જમીન પર આવી અને ખોરાક લઈ રહ્યું હતું. દૂરબીનથી જોતાં તેની પાંખ પર સફેદ ડાઘ, વાદળી પૂંછડી, ગરદન અને માથું

નીલશિર કસ્તૂરો

ક્રમ : ૧૭૫ સે.મી.
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

શિયાળુ મુલાકાતી કસ્તૂરો આપણા જંગલોમાં એકલ-દોકલ મળી આવે. ઉપરના ભાગે ભૂરો અને કાળો. ઢીંઢું અને પેટ તપખિરયા. તાલકું, દાઢી, ગળું અને બોચી ભૂરાં. જમીન પર તથા વૃક્ષ-ઝાડીમાં ફરતો ફરતો જીવાત ખાય. હિમાલયનો સુંદર ગાયક, પણ આપણે ત્યાં શિયાળામાં મૂંગો રહે.

વાદળી રંગનાં નજરે ચડ્યાં. આંખો ઉપર કાળી પટ્ટી અને પેટનો નીચેનો આખો ભાગ નારંગી રંગનો હતો, જે જોઈને નવાઈ પામ્યો. સંદર્ભ પુસ્તકમાં જોતાં તે નીલશિર કસ્તૂરો (Blue-headed Rock-Thrush, *Monticola cinclorhynchus*) જણાયો. તેનું મેં આ બગીચામાં સતત ત્રણ મહિના સુધી અવલોકન કર્યું. આ અવલોકનો દરમિયાન તેને ઘણી વખત પાણીમાં સ્નાન કરતા તથા ખોરાક લેતા માણ્યો. ઘણી વખત તે માખીમારો દ્વારા પરેશાન થતો, છતાં પણ બગીચામાંથી બહાર જતો નહીં. મારા મિત્ર અમિત વ્યાસ દ્વારા તેની તસવીરો પણ લીધેલી છે, જે 'વિહંગ' માટે મોકલું છું.

ગુજરાતમાં આ પક્ષીની નોંધ ડુંગરાળ, ઊંચાં વૃક્ષોવાળાં, ભેજવાળાં જંગલો જેવાં કે, શુલપાણેશ્વર તથા

ડાંગના વિસ્તારમાં થઈ છે. (નીલશિર કસ્તૂરો મેં ૨૦૦૬માં શ્રી મયૂર મિસ્ત્રી સાથે પોળોના જંગલમાં જોયો છે. ત્યાં મયૂરભાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તેનું અવલોકન નિયમિત થતું રહેતું. આ પક્ષીના અન્ય વિસ્તારમાં થયેલાં અવલોકનો વિષે 'વિહંગ'ને જણાવશો. - સં.)

ચિરાગ સોલંકી,
૪૯, દિગ્વિજય પ્લોટ, ૧૮-સિદ્ધાર્થ કોલોની, જામનગર

સુરત નજીક શ્યામશિર કસ્તૂરો

તા. ૨૭-૨-૧૧ના રોજ સાંજે ૪.૩૦ વાગ્યે જીણોદ ગામ (ઓલપાડથી પશ્ચિમમાં ૧૦ કિ.મી.) નજીક સ્મશાન ભૂમિ પાસેથી પસાર થતો હતો, ત્યારે સ્મશાન ભૂમિની ચિતા-સગડી નીચે ખાંખાખોળા કરતા એક પક્ષી પર નજર પડતા તે અજાણ્યું જણાયું. ગાડી થોડી આગળ લઈ પત્ની હર્ષા અને દીકરી સચીને ત્યાં જ ઊભા રાખી, પંદરેક ફૂટ દૂરથી પક્ષીનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. રૂપ-રંગ વર્તણૂકની નોંધ લીધી. દરમિયાન સામી દીવાલ પાછળથી એક પક્ષી ઊડીને ગયું. થોડી વાર પછી આ પક્ષી પણ તેની પાછળ જ ઊડીને ગયું અને દૂર બેઠું. ઘરે આવીને સંદર્ભ પુસ્તકોમાં જોતા તે શ્યામશિર કસ્તૂરો (Eurasian Blackbird) જણાયું. સંપૂર્ણ ખાતરી માટે સૂચીના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર શ્રી મુકેશભાઈ ભટ્ટને ફોન દ્વારા તેની વર્તણૂક-રૂપરંગ જણાવતાં તેઓએ પણ શ્યામશિર કસ્તૂરો જ હોવાની સંમતિ આપી. સુરત કે તેની આસપાસ આટલા નજીકમાં પ્રથમ નોંધ હોવાનું પણ જણાવ્યું. મારી પણ આ પ્રથમ નોંધ હતી.

નાની સિસોટી બતકની મોટી સંખ્યા

તા. ૧૨-૬-૧૧ના રોજ સવારે ૮.૩૦ વાગ્યે પ્રા. અનિલભાઈ ભટ્ટ સાથે તાપી નદી ઉપરનાં જહાંગીરપુરા અને વેડ-ડભોલી-સીંગણપોરને જોડતા પુલ ઉપર ગયા. ત્યાં નદીમાં એક બેટ ઉપર ૪૦૦૦થી પણ વધુ નાની

સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck) બેઠેલી જોઈ અને પશ્ચિમ દિશામાંથી બીજાં ટોળાં આવવાનાં હજુ ચાલુ જ હતાં. ઘણી બતકો ચારો ચરતી હતી. અમે બંનેએ પ્રથમ વાર આ બતક આટલી મોટી સંખ્યામાં જોઈ. બીજાં પક્ષીઓમાં ભગતડાં (Common Coot) ૫, ગિરજા (Cotton Teal) ૪ નર સહિત ૧૦, ત્યાંથી વેડ ગામ પાસે નદીમાં નાની ડૂબકી (Little Grebe) ૧૪, તેમજ જળાશયનાં અન્ય પક્ષીઓ જોયા.

ચીખલી પાસે નવરંગ

નવરંગ (Indian Pitta) જોવા માટે તા. ૨૬-૬-૧૧ના રોજ પ્રા. પી. સી. પટેલના ખાસ આમંત્રણથી તેઓના ગામ રાનવેરી-કલ્લા (ચીખલી-નવસારી), પ્રા. અનિલભાઈ ભટ્ટ સાથે જવાનું થયું. ત્યાં તેઓની વાડીમાં પોણાએક ચો.કિ.મી. વિસ્તારમાં રખડતા સાંજે ૪થી ૬ વાગ્યા દરમિયાનમાં જોયેલાં પક્ષીઓમાં શરૂઆત નવરંગથી થઈ. તે ગામ-ખેતરને જોડતી શેરીમાં જ ચરતું હતું. બીજું થોડું આગળ બેઠેલું હતું. અમે ખૂબ જ સારી રીતે તેમને ઘણાં સમય સુધી ઊડતાં-બેસતાં-ચરતાં કે અન્ય પ્રવૃત્તિમાં જોયા. પક્ષીઓ કદાચ નર-માદા હશે એવું અનુમાન કર્યું, કારણ કે પ્રા. પી. સી. પટેલે તા. ૧૯-૬-૧૧ના રોજ તેમને પાંખરતાં (matting) જોયાં હતાં.

આ ઉપરાંત જોયેલાં અન્ય પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

નાનો રાજાલાલ (Small Minivet) ૧૨, હરિયલ (Yellow-footed Green Pigeon) ૨, શોબિગી (Common Iora), નીલપંખો (Black-naped Morarch-Flycatcher) ૨, પીતભાલ લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker) ૭થી વધુ, હરિતભાલ હરેવો (Jerdon's Chloropsis) ૨, નાયણ (કઈ - સં.), દૈયડ (Oriental Magpie Robin), દેવચકલી (Indian Robin) સારી એવી સંખ્યામાં, નાની ફ્રાન્કલિન (Franklin's Prinia) ૨ (મેં

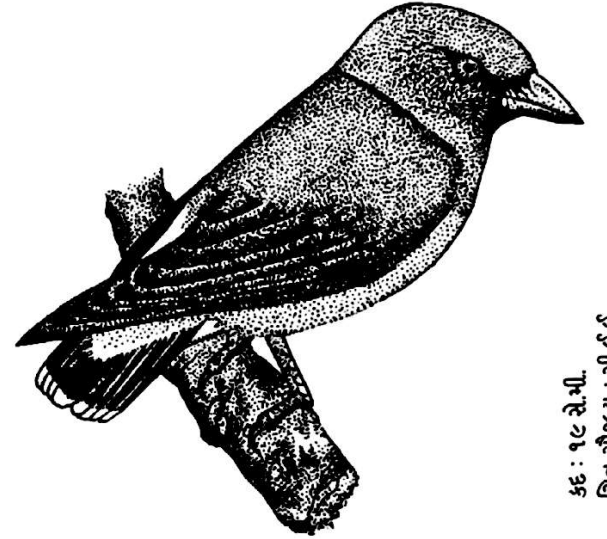
પ્રથમ વખત જોઈ), રાખોડીપગ બિલ બટેર (Common Buttonquail) ૨ (મેં પ્રથમ વખત જોઈ). દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)નો ચાલુ માળો, અન્ય દૂધરાજ યુગલને મોટા ૨ બચ્ચાં સાથે તથા ત્રીજા દૂધરાજ યુગલને ૨ ખૂબ જ નાનાં બચ્ચાં સાથે પ્રવૃત્તિમય જોયા. તલિયા ટપુશિયાં (Spotted Munia) ૨૦થી વધુ, રાખોડી કોશી (Ashy Drongo) ૧ તથા શ્યામશિર કશ્યો (Black-headed Cuckoo-Shrike) ૧ નર જોયો. બપૈયો (Common Hawk-Cuckoo) તેમજ નાની રાખોડી કોયલ (Indian Plaintive Cuckoo)નો ફક્ત અવાજ સાંભળી શક્યા.

રાખોડી અબાબીલ-લટારો

તા. ૨૭-૬-૧૧ની વહેલી સવારે પ્રા. પી. સી. પટેલના ઓટલે બેસી ચા પીતા હતા, તે દરમિયાન ઝાંપા તરફના મુખ્ય રસ્તાની સામી વાડ ઉપર એક નવરંગ આવીને બેઠું, બીજું પાછળ ખેતરમાં પ્રવૃત્ત હતું. ૨ મિનિટ પછી વાહન આવતા ઊડીને આંબા ઉપર બેઠું. બાજુમાં જ એક સુકાયેલા ઝાડ ઉપર હરિતભાલ હરેવાનું યુગલ પ્રણયક્રિડામાં મસ્ત હતું. દરમિયાન ઓટલા નજીકના આંબા ઉપર એક સફેદ નર દૂધરાજને ખૂબ જ મસ્ત અદામાં અંગમરોડ અને પૂંછડીના વળાંકો દ્વારા માદા આગળ પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરતો જોયો. ત્યાર પછી, વાંસદા તરફ જવા નીકળતા ગામના નાકે નાની રાખોડી કોયલને કંઈક અલગ જ અવાજ અને વર્તણૂક કરતા જોઈ. તેમની બે જોડીમાં આવું જોવા મળ્યું. રસ્તામાં આવતા અનાવલ ગામ પહેલા ખેતરમાં રાખોડી અબાબીલ-લટારો (Ashy Woodswallow) વીજળીના તાર ઉપર બેઠેલો જોયો. (મેં પ્રથમ વાર જોયો) તેની ચાંચ રાખોડી, ચમકતી, જાણે પ્લાસ્ટિક જેવી હતી. આગળ જતા અનાવલ અને પાલ-ગભાણ ગામ વચ્ચે વીજળીના તાર ઉપર ફરી એક રાખોડી અબાબીલ-

લટારો બેઠેલો જોયો. વાંસદા પ્રકૃતિ ઉદ્યાનમાં પશ્ચિમ તરફના પાછળના ભાગમાં કેવડી ગામેથી જંગલમાં જવા માટે નીકળ્યાં. રસ્તામાં માર્ગની બાજુમાં જ ઝાડ ઉપર નીલપંખાનો માળો જોવા મળ્યો. જેમાં ઈંડાં સેવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ હોય એવું જણાયું. જંગલમાં થોડું રખડતા એક મોટો લક્કડખોદ (Great Black Woodpecker) ફક્ત ઊડીને જતા જોયો. તેના ત્રણેય મુખ્ય રંગો સારી રીતે જોઈ શક્યા. અનિલભાઈ અમારાથી થોડા આગળ હતા, આથી તેઓ તેને બેસતી વખતે થોડી પળો માટે દૂરબીનથી જોઈ શક્યા. (મેં અને અશ્વિનભાઈએ પ્રથમ

રાખોડી અબાબીલ-લટારો

દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ જોવા મળતું, અસામાન્ય, બુલબુલના કદનું પણ થોડું ભદું, રાખોડી રંગનું, ઉપરના ભાગે વધારે ઘેરું, ચકલી જેવી જાડી, ભૂરાશ પડતી ચાંચ. ટૂંકી પૂંછડીને લીધે બેસે ત્યારે પાંખો પૂંછડીની ટોચ સુધી પહોંચે. ભારે શરીર છતાં પતરંગાની જેમ ચપળતાથી ઊડે અને જીવાત પકડી થાંભલા, વાયર કે તાડ, નાળિયેરી પર બેસી જાય. છૂટાછવાયાં વૃક્ષોથી આસ્થાદિત ખુલ્લા ખેતપ્રદેશનું પંખી. સ્થાનિક નિવાસી.

વખત જોયો.) એક નર મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike) ખૂબ જ સારી રીતે બેઠેલો જોયો. વળતી મુસાફરીમાં અનાવલ અને પાલ-ગભાણ ગામ વચ્ચેના ખેતરમાં વીજળીના તાર ઉપર અલગ અલગ ત્રણ જગ્યાએ રાખોડી અબાબીલ-લટોરા જોયા.

યોગેશ પટેલ

ટેકરી ફળિયું, મુ. પો. પાલ ગામ, સુરત-૩૯૪૫૧૦

પ્રજનન પોશાકમાં ચંચળ

તા. ૫-૫-૧૧ની ચરકલા મીઠાનાં અગરોની મુલાકાત નોંધપાત્ર રહી. મારી સાથે ચિરાગ (ચીકુ) અને મેહુલ ડુડિયા હતા. આખા દિવસના આ પ્રવાસનો મારો આશય શિયાળુ નાની ડૂબકી (Black-necked Grebe)ની પ્રજનન પોશાકમાં તસવીરો લેવાનો હતો. પણ ફક્ત બે શિયાળુ નાની ડૂબકી જોઈ જે ખૂબ દૂર હતી અને પાણી પરથી પરાવર્તિત થતાં કિરણોના કારણે તેમની તસવીરો લેવાનું કઠિન હતું. આમ પ્રવાસની શરૂઆત સારી ન રહી.

અમે આ વિસ્તારમાં આમતેમ થોડું રહ્યા. (ચરકલા મીઠાનાં અગરો એ મોટો વિસ્તાર છે.) અહીં મોટાં હંજ (Greater Flamingo)ના સમૂહો, કાળાપેટ કીચડિયા (Dunlin), શ્વેતપીઠ કીચડિયા (Curlew Sandpiper) અને કાળાપગ કીચડિયા (Little Stint)નાં નાનાં જૂથ (પ્રજનન પોશાકમાં) અને થોડી ઊલટીચાંચ (Pied Avocet) જોઈ. કશું આશ્ચર્યજનક ન દેખાયું. અગરના એક ખૂણામાં ઊભેલાં મોટાં હંજના એક સમૂહને જોઈને આ ગુલાબી પક્ષીઓની મારા ૬૦૦ મીમીના લેંસ વડે તસવીરો લેવાનું વિચાર્યું. પાણીની ઊંડાઈ આશરે બે થી અઢી ફૂટ હશે કેમ કે, હંજોનું પેટાળ પાણીની સપાટીને અડી જતું હતું. કેમેરામાંથી તેમની તસવીરો લેતી વખતે તેમના પેટાળ નજીક કાદવ ખૂંદવાવાળાં નાનાં ઘેરા રંગનાં પક્ષીઓ પાણીમાં તરતા

જોયા. એકદમ ખુશીમાં મારાથી બોલી જવાયું, “ચીકુ... જલ્દી... ચંચળ (Red-necked Phalarope)!”

આ નાના કાદવ ખૂંદવાવાળાં પક્ષીઓને પ્રજનન પોશાકમાં જોવું અનેરું હતું. હું ધીરેથી તેમની નજીક ગયો અને એક જગ્યાએ બેસીને એક કલાક સુધી તેમનું અવલોકન કર્યું. તેમને કેમેરા કે દૂરબીનમાં જોવાનું આસાન ન હતું કારણ કે, પવન ખૂબ ઝડપથી ફૂંકાતો હતો અને પક્ષીઓ નાનાં મોજાંનો સામનો કરતાં કરતાં ખૂબ ઝડપથી હલનચલન કરતાં હતાં. તેઓ ઓછા શરમાળ હોવાથી મને કેમેરામાં જરૂરી ફેરફારો કરવાનો પૂરતો સમય મળી રહ્યો, જેથી તેમની સારી અને સ્પષ્ટ તસવીરો લઈ શક્યો. તેમનો ‘વિડીયો’ પણ લીધો. કુલ આઠ પક્ષીઓ હતાં, જેમાંનાં છ પ્રજનન પોશાકમાં હતાં. આ દરમિયાન કરેલાં અવલોકનો નીચે મુજબ છે.

- * તેઓ સતત પશ્ચિમ તરફથી ફૂંકાતા પવન અને સામે અથડાતાં મોજાંની દિશામાં મોં રાખતાં હતાં.
- * તેઓ સતત ખોરાક શોધતાં હતાં.
- * ખાસ કરીને જ્યારે પાણીનું મોજું તેમની નીચેથી પસાર થાય ત્યારે તરત જ ઝડપથી એ જ ક્ષણે પાણીની સપાટી પરથી ખોરાક શોધવાની તેમની ટેવ નોંધપાત્ર હતી. (વિડીયો જોવાથી તે સારી રીતે સમજાઈ શકે)
- * આ પહેલા અમે તેમને શિયાળામાં છીછરા અને શાંત પાણીમાં નોંધેલાં. તેમનું નામ ચંચળ તેમની એક જ જગ્યાની આસપાસ ગોળ ફરવાની ટેવના કારણે પડ્યું છે, જે તેમની ખાસિયત છે. અહીં અમને આ વર્તન જોવા ન મળ્યું, જે કદાચ ઝડપથી ફૂંકાતા પવન અને નાનાં ઝડપી મોજાંના કારણે હોઈ શકે.

યશોધન ભાટિયા

ભાટિયા સ્ટેર્સ, તીનબત્તી, જામનગર

❧ શ્વેતશિર સમળીની જીવ

જામનગરનું લાખોટા તળાવ એ સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન પક્ષીનિરીક્ષણ માટેનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેમાં પણ શિયાળામાં તો ખાસ વિવિધ પક્ષીઓનો જમાવડો સમગ્ર તળાવ પર છવાઈ જાય છે.

શિયાળાની રવિવારની રજામાં આરામ કરવાને બદલે હંમેશાં બપોરના ત્રણ વાગ્યાની આસપાસ હું કેમેરો લઈ નીકળી પડું. તા. ૧૫-૧૧-૧૦ના રોજ પક્ષીઓની નોંધ કરતાં કરતાં મારી નજર સ્થિર થઈ ગઈ. શ્વેતશિર સમળી (Brahminy Kite)ને કબૂત બગલા (Grey Heron)ના મોઢાંમાં રહેલા માછલા પર હુમલો કરતાં જોઈ. કબૂત બગલો મોટા માછલાને ગળવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આ સમયે શ્વેતશિર સમળીએ તેના પર આક્રમણ કર્યું. જેવું શ્વેતશિર સમળીએ આક્રમણ શરૂ કર્યું કે કબૂત બગલાએ માછલા સાથે મોઢું પાણીમાં નાખી દીધું. શરૂઆતમાં એક કાગડો પણ તે ઝૂંટવાની લડાઈમાં સામેલ થયો, પરંતુ તે તરત જ ત્યાંથી જતો રહ્યો. આ લડાઈ આશરે ૮ મિનિટ સુધી સતત ચાલુ રહી.

આ જ ગાળા દરમિયાન શ્વેતશિર સમળીએ માછલું મેળવવા ઓછામાં ઓછા આશરે ૧૫ પ્રયત્નો કર્યા. પોતાના આ પ્રયત્નો દરમિયાન શ્વેતશિર સમળી ધીરે ધીરે 'કબૂત પગલા'ની નજીક જઈ જઈને હુમલો કરતી હતી અને છેલ્લે તે આ હુમલો બહુ તાકાતથી કરતી હોય તેવો ભાસ થવા લાગ્યો. એક વાર કબૂત બગલાએ પોતાનું મોઢું પાણીમાં નાખ્યું અને એને જેવું બહાર કાઢ્યું કે, શ્વેતશિર સમળીએ પોતાના પગેથી તે માછલાને પકડી લીધું. છેલ્લી ખેંચતાણના અંતે કબૂત બગલાએ હાર માની માછલું પડતું મૂક્યું અને જતો રહ્યો.

આ સમયે થયું કે શક્તિશાળીનો જ હંમેશાં

વિજય થાય છે. આ ક્ષણે મને આ લડાઈની ઘણી તસવીરો ખેંચવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. જેમાંથી અમુક તસવીરો આ સાથે સામેલ છે.

ગજપાંઉ માતાપિતાની સંભાળ

પક્ષીઓની નોંધ તેમ જ વર્તણૂક વિશેના અનેક પ્રસંગો 'વિહંગ'માં માણ્યા છે.

વન્યજીવનમાં વિવિધ પક્ષીઓનું અવલોકન અને મારા તસવીર ખેંચવાના અદમ્ય શોખને કારણે મને ઘણા પ્રસંગોને કેમેરામાં કેદ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

તા. ૨૨-૯-૧૦ના રોજ હું અને મારા મિત્ર સ્વદીપસિંહ જાડેજા બપોરે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળ્યા. ખીજડિયા પક્ષીઅભયારણ્ય પાસે દાનાદાદાની ટેરીની જગ્યા છે. તે વિસ્તાર પક્ષીઓ જોવા માટે સુંદર છે.

અમે ચારેય તરફ વિવિધ પક્ષીઓનું અવલોકન કરતા જતા હતા. ત્યાં અચાનક ગજપાંઉ (Black-winged Stilt) નો શોર સાંભળ્યો. તે એકદમ તીવ્ર અને આક્રોશ ભર્યો થવા લાગતાં મારી અને સ્વદીપસિંહની નજર દૂર પાણીના આછા સાવ તરફ ગઈ. ગજપાંઉનાં બે બચ્ચાંની પાછળ નાગ (cobra) ધસમસતો આવતો દેખાયો. થોડી સેંકડોમાં ગજપાંઉનાં માદા અને નર બંને આવીને એકદમ નાગની આગળ-પાછળ ગોઠવાઈ ગયાં અને નાગ પર આક્રમણ કરવા લાગ્યાં. આક્રમણ કરતાં કરતાં નાગને દૂર ખસેડતાં ગયાં અને તેને દૂર ગીચ ઝાડી સુધી પહોંચાડી આવ્યાં.

ગજપાંઉ-માતાપિતાની હિંમત દર્શાવતી જીવ સ્ટોસ્ટની આ ઘટનાની તસવીર ખેંચવાનો સુંદર અવસર પ્રાપ્ત થયો. આ સમયે નરની સાથે માદાની હિંમત અનન્ય હતી, જે આગળથી નાગના મોં પાસે હુમલો કરતી હતી.

અશ્વિન ત્રિવેદી

બાજરિયા ફળી, જલાનીજાર, જામનગર-૩૬૧૦૦૧

નીલવર્ણી માખીમારનો

ગુજરાતમાં વ્યાપ

તા. ૨૬-૧૨-૧૦નાં રોજ નીલવર્ણી માખીમાર (Ultramarine Flycatcher)ની રાજકોટમાં થયેલી નોંધ અને તસવીરો વિહંગ-ગ્રીષ્મ ૨૦૧૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. તેના અનુસંધાને હવે તેના સમગ્ર ગુજરાતમાં વ્યાપ વિશે જોઈએ.

કીસ કેઝિમર્જેક અને પામેલા રાસમુસેનની માર્ગદર્શિકાઓ(fieldguide)માં ગુજરાતમાં તેનો વ્યાપ કે નોંધ બતાવેલાં નથી, જ્યારે ગ્રિમીટ, ગ્રિમીટ તથા ઇન્સ્કીપના પુસ્તકમાં કેટલીક છૂટીછવાયી નોંધ નકશામાં બતાવેલી છે. આ પક્ષીની ગુજરાતમાં નોંધ વિષેના સંદર્ભો તેમજ અંગત વાતચીતથી મળેલ વિગતો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

ક્રમ	સ્થળ	નિરીક્ષણની તારીખ	નિરીક્ષક	સ્રોત
૧.	જેસોર વન, બનાસકાંઠા	૧૯૯૪	ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી	'વિહંગ' ગ્રીષ્મ-૨૦૦૦
૨.	ગીર વન	૧૯૯૪	સુધા, તરૂ, સોહાગ મહેતા	'વિહંગ' ગ્રીષ્મ-૨૦૦૦
૩.	પોળો વન	૧૯૯૫	લાલસિંહ રાઓલ, ડૉ.બકુલ ત્રિવેદી	ખાચર એલ. જે. (૧૯૯૬), The Birds of Gujarat-a Salim Ali Centenary Year Overview. બી.એન.એચ.એસ. જર્નલ ૯૩(૩) : ૩૬૨.
૪.	જેસોર વન, બનાસકાંઠા	૧૫-૦૧-૨૦૦૦	ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી અને ઉદય વોરા	'વિહંગ' ગ્રીષ્મ-૨૦૦૦
૫.	પોળો વન	-	મયૂર મિસ્ત્રી	'વિહંગ' ગ્રીષ્મ-૨૦૦૦
૬.	ઇન્દ્રોડા પાર્ક, ગાંધીનગર	જાન્યુઆરી-૦૭	ભરત જેઠવા,	મૌખિક
૭.	મોરબી	૪-૧૦-૦૭	પ્રસાદ ગણપુલે,	મૌખિક
૮.	ધર્મજ, ખેડા	૧૯-૦૨-૦૮	યજ્ઞેશ ભટ્ટ	મૌખિક
૯.	પીંગળેશ્વર મંદિર દરિયાકાંઠો, કચ્છ	૩૦-૧૦-૦૮	જુગલ કિશોર તિવારી	બી.એન.એચ.એસ. જર્નલ ૧૦૨, ૨૦૦૯
૧૦.	આહવા, ડાંગ	૦૫-૦૧-૦૯	અર્પિત દેવમુરારી	મૌખિક
૧૧.	ધર્મજ, ખેડા	૧૫-૦૧-૦૯	યજ્ઞેશ ભટ્ટ	મૌખિક
૧૨.	પીપળોદ, રાજપીપળા	૦૩-૦૨-૧૦	અર્પિત દેવમુરારી	મૌખિક
૧૩.	ફાર્મહાઉસ, સુરત	૧૨-૦૨-૧૦	મુકેશ ભટ્ટ	મૌખિક
૧૪.	સાપુતારા, ડાંગ	૧૧-૧૨-૧૦	અર્પિત દેવમુરારી	મૌખિક

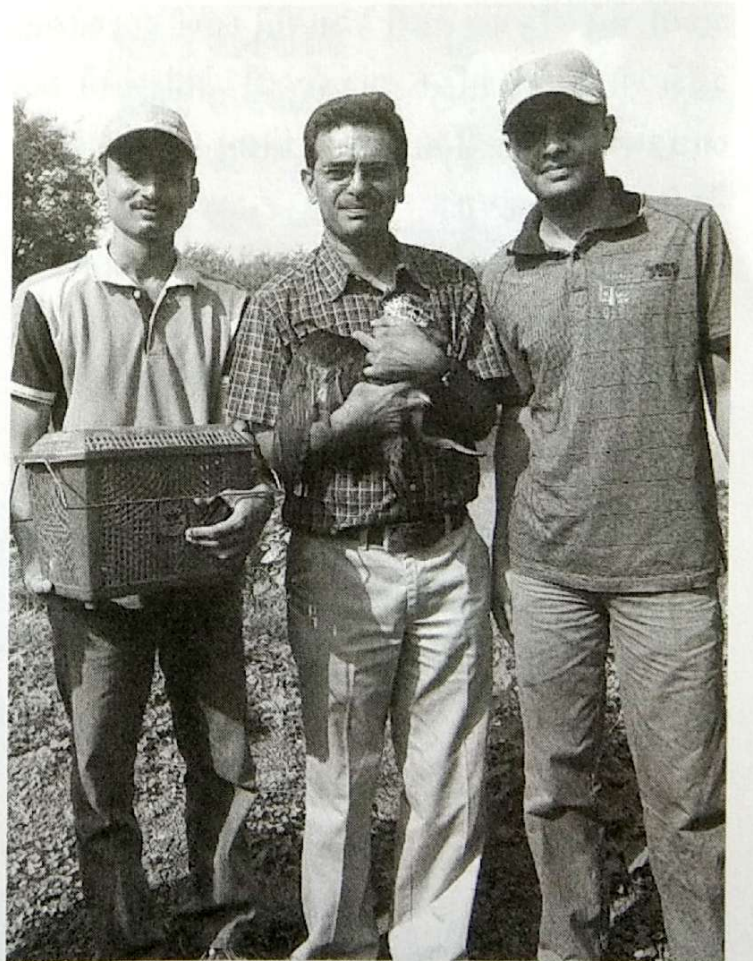
૧૫.	વાંસદા રાષ્ટ્રીય અભયારણ્ય	૧૯-૧૨-૧૦	મુકેશ ભટ્ટ	મૌખિક
૧૬.	રાજકોટ	૨૬-૧૨-૧૦	અશોક મશરૂ, દીપક રીંડાણી, અતુલ કાલરિયા	મૌખિક
૧૭.	રાજકોટ	૧૫-૦૧-૧૧	અશોક મશરૂ ભાવેશ ત્રિવેદી	મૌખિક
૧૮.	માંડવી, સુરત	૨૩-૧-૧૧	મુકેશ ભટ્ટ	મૌખિક

ઉપરની વિગતો જોતાં નીલવર્ણી માખીમાર ગુજરાતમાં એક રખડુ (vagrant) શિયાળુ મુલાકાતી જ નથી. ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતમાં તેની નોંધ ઘણા સમયથી થયેલી છે. સંદર્ભ જોતા આર. એસ. ધર્મકુમારસિંહજીની 'બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર'માં તેનો ઉલ્લેખ નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં અગાઉ તેની તસવીરો સાથેની ચોક્કસ નોંધ ન હોઈ રાજકોટમાં થયેલી હમણાંની તસવીર સાથેની આ નોંધથી નીલવર્ણી માખીમારે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ હાજરી પુરાવી છે. ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારો જેમ કે, ખેડા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં સુરત અને ડાંગની તાજેતરની નોંધથી નીલવર્ણી માખીમાર સમગ્ર ગુજરાતમાં ભલે અલ્પ સંખ્યામાં પરંતુ નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી તરીકે આવે છે, તેમ માની શકાય.

નકટા અને તેનાં ૧૭ બચ્ચાંનો બચાવ

તા. ૧૭-૮-૧૧ના રોજ સવારે નજીકની સોસાયટીમાંથી મિત્રનો 'કોલ' આવ્યો કે અહીં એક ઘરમાં પક્ષીનાં ૧૫-૧૬ બચ્ચાં આંટા મારે છે. તરત જ કેમેરા લઈ ઊપડ્યો. જોયું તો માદા નકટા અને પાછળ પાછળ તેનાં ૧૭ બચ્ચાં નિર્ભયતાથી ફળિયે વિહરતાં હતાં. પ્રથમ વાર આવું સુંદર દશ્ય નિહાળી ધન્ય થયો. બચોળિયાઓ તેમની પીળી રુવાંટીમાં કાળી ભાતથી ખૂબ જ આકર્ષક લાગતાં હતાં અને મા પાછળ ચાલતાં, મૃદુ બોલતાં, મન હરી લેતાં હતાં. તેમની ખાસ પસંદગી પાણીની ચોકડી હતી. મકાનના

રહેવાસીએ જણાવ્યું કે, છત પાસેની બખોલમાં બતકે માળો બનાવ્યો છે અને આજે બચ્ચાં નીચે ઊતર્યા છે. મહેમાનનું ખાસ ધ્યાન રાખી તેઓએ બતક માટે ચણ જુવાર અને પાણીની વ્યવસ્થા રાખી હતી અને તેનો ઉપયોગ આ બતક કુટુંબ કરતું હતું. આ વિશાળ કબીલાનો બચાવ કરવાનું અને તેમને પકડીને જળાશયે છોડવાનું નક્કી કર્યું. રાજદીપ ઝાલા સાથે ફોન પર વાત કરી. રાતનો સમય પસંદ કર્યો

કારણ કે, રાજદીપ રાત્રે બહારગામથી રાજકોટ પહોંચવાનો હતો અને રાત્રિના અંધારામાં બતક ઓછી સાવચેત અને થોડી ઊંઘમાં પણ હોય.

અમે રાત્રિના ૧૧ વાગ્યે પહોંચ્યા ત્યારે ચોકડી પાસે ખરેખર બતક અને બચ્ચાં એકબીજામાં લપાઈ હૂંફમાં સૂતાં હતાં. અમે ખાસ ધ્યાન રાખી સાવચેતીથી પ્રથમ બતક અને પછી બચ્ચાં ટુકડીને પકડી હવાદાર ડોલ અને બાસ્કેટમાં રાખ્યાં અને મારે ઘેર લઈ આવ્યો. થોડી વાર તો બચ્ચાં શાંત રહ્યાં, પછી મમ્મીથી જુદા પડ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો કે શું, પણ બાસ્કેટમાંથી બહાર નીકળવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા એવો કકળાટ ચાલુ કર્યો કે અમારી ઊંઘ ઊડી ગઈ. બાસ્કેટમાંથી બહાર કાઢી જોયા તો પણ ઘર આખામાં ચક્કર મારતાં સતત અવાજ તો ચાલુ જ રાખ્યો. મને બીક પણ લાગી કે આ રીતે આખી રાત બોલતાં રહેશે તો તેમની શક્તિ વપરાઈ જશે. તેથી બંનેને એક બાથરૂમમાં મુક્ત કરી મા-બચ્ચાંનું મિલન કરાવ્યું. પછી તો તેઓ અને અમે જંપ્યા.

સવારે ફરી બંનેને પકડ્યા અને તેમને છોડવા હું, મારા પત્ની ભાવના, રાજદીપ ઝાલા, સ્વાતિ રીંડાણી અને પ્રતીક રાંદરડા તળાવ ગયા. પ્રથમ બતકને હાથમાં પકડી રાખી બચ્ચાંપાર્ટીને છોડી. છોડતાંવેંત પાણી તરફ દોટ મૂકી અને જાણે જન્મજાત તરવૈયા હોય તેમ બચ્ચાં તરવા

લાગ્યા. પછી માને છોડતા થોડું દૂર ઊડી બચ્ચાં પાસે ઊતરી. બતક બચ્ચાંને દોરી ચિયા ધરાવતી સલામત જગ્યાએ લઈ ગઈ.

રાજપીપળાનો પોપટ

તા. ૯ એપ્રિલ, '૧૧ના રોજ શ્રી લવકુમાર સાહેબનો 'મેસેજ' આવ્યો કે તેમણે તેમના રાજકોટના જયંત સોસાયટીના ઘર પાસે સલીમ અલી વડ ઉપર ૩ રાજપીપળાના પોપટ (Alexandrine Parakeet) જોયા, જે રાજકોટમાં સામાન્ય નથી.

તા. ૨૭-૦૨-૦૯ના મેં પણ રાજકોટની એસ્ટ્રોન સોસાયટીમાં ૨ રાજપીપળાના પોપટ સવનના વૃક્ષ પર તેની કળીઓ ખાતા જોયા હતા. તેની તસવીરો પણ પાડી હતી.

અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

બચ્ચાંને શિક્ષા

ભગતડાં (Coot) તેમનાં બચ્ચાંને વહેંચીને વારાફરતી ખવડાવે છે. જો કોઈ બચ્ચું ખાવા માટે વધુ ચીસાચીસ અને ધક્કામુક્કી કરે તો તેને ચાંચ વડે પકડી ટંટોળે છે. કોઈક વખત તો તેને પાણીમાં એવાં ડૂબકાં ખવડાવે છે કે આશરો લેવા બચ્ચું દૂર ચિયામાં

ભરાઈ જાય છે. આ દરમિયાન વાલી અન્ય બચ્ચાંને ખવડાવે છે. દૂર હડસાયેલું બચ્ચું કદાચ ક્યારેય પાછું ન આવે તેવું પણ બને. આ ઘટના એટલી નિયમિત બને છે કે ભગતડાનાં બચ્ચાંની ટોળી સાતમાંથી ત્રણની થઈ જાય છે !

ડેવિડ એટનબરો

સ્રોત : 'લાઈફ ઓફ બર્ડ્ઝ'

નિરમા કંપનીની બાજુમાં આવેલા બંધારામાં કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણની નોંધ

પક્ષીનું નામ	તારીખ	સાથી	સંખ્યા
મોટો હંજ (Greater Flamingo)	૬-૨-૧૧	હનુમાન	૭૫૦
નાનો હંજ (Lesser Flamingo)	૬-૨-૧૧	હનુમાન	૨૧૮
ગુલાબી પેલિકાન (Great White Pelican)	૬-૨-૧૧	હનુમાન	૮૧
પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)	૬-૨-૧૧	હનુમાન	૨૨
કરકરો (Demoiselle Crane)	૬-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૧૭૫૦
ગિરજા (Cotton Teal)	૮-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૨૮
ચેતવા (Garganey)	૮-૩-૧૧	નવનીતભાઈ વાઘેલા	૨૦
નીલ જળમુરઘો (Purple Moorhen)	૮-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૧૪
ભગતડું (Common Coot)	૮-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૩૬
નીલશિર (Mallard)	૮-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૨૪

(નીલશિરની આટલી મોટી સંખ્યા ગુજરાત માટે અસાધારણ કહેવાય. એ બતક ગયણો (Northern Shoveller) ન હતી ને તે બાબતે ચોક્કસ થવું જોઈએ - સં.)

ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduk)	૧૦-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૫૮
સર્પગ્રીવ (Darter)	૧૦-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૦૬
ચમચો (Eurasian Spoonbill)	૧૦-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૫૧
ઊલટીચાંચ (Pied Avocet)	૧૦-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૧૬
શંખલો (Crab-Plover)	૧૦-૩-૧૧	મનોજ સાનગઢિયા	૧૦

કુસાલ ડી. બારૈયા

પ્રમુખ, એશિયાટિક લાયન બિગેડ, સાવરકુંડલા

સૈયદપર રખાલ, તા. ભુજ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૧-૮-૨૦૧૧ના રોજ ભુજ તાલુકાના સૈયદપર રખાલ ખાતે નવીન બાપટ સાથે નીચે મુજબનાં અગત્યનાં

પક્ષીઓ જોયા.

પક્ષીનું નામ	સંખ્યા	ટિપ્પણી
વૈયાં (Rosy Starling)	૩૫	ઋતુનો પ્રથમ
દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher)	૦૧	"
કાંટ ફુલકી (Booted Warbler)	૦૨	"
ઘંટીટાંકણો (Hoopoe)	૦૧	"
ચાતક (Pied Crested Cuckoo)	૦૧ (સાંભળ્યો)	કચ્છમાં ઋતુનો પ્રથમ

કાબરો રાજલાલ (White-bellied Minivet)	૦૧ નર	
લાલભાલ ફડકફૂટકી (Rufous-fronted Prinia)	૦૧	--
નાની ફડકફૂટકી (Grey-breasted Prinia)	૦૩	ગાતી
નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail Warbler)	૦૨	ગાતી
વન કશ્યો (Common Woodshrike)	૦૨	--
આગિયો ચંડૂલ (Red-winged Bush-Lark)	૦૫	નિદર્શન કરતાં (display)
બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling)	૦૨ પુખ્ત ૦૨ બચ્ચાં	વન કુટીરમાં ટાઇલ્સના ખાંચામાં માળો. બચ્ચાંને ખવડાવવાની પ્રવૃત્તિ.

આ વર્ષે ચાતકની નિરીક્ષણ નોંધ

આ વર્ષે મેં પ્રથમ ચાતક (Pied Crested Cuckoo) ૨૫-૭-૧૧ના રોજ રામતળાવ (દેવગઢ બારિયા) ખાતે જોયું.

ત્યાર બાદ, તા. ૩૧-૭-૧૧ના રોજ કાળીડુંગરી અને રીંછવાણી (દેવગઢબારિયા - પાવાગઢ માર્ગ) ખાતે ૨ ચાતક જોયા.

ટપકીલી સંતાકૂકડી વિષે પૂરક

માહિતી

વિહંગ વર્ષ ૫, અંક ૩, વર્ષ ૨૦૧૧માં 'ટપકીલી સંતાકૂકડી (Spotted Crake)ની સૌરાષ્ટ્રમાં નોંધ અને વ્યાપ' શીર્ષક નીચે શ્રી અશોકભાઈ મશરૂ તથા ભાવેશભાઈ ત્રિવેદીની નોંધ વાંચી. આ બંનેને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન!

આ નોંધમાં સુમિતસેને એમ જણાવેલું છે કે, "અગાઉ તેને ભારતમાં એકેય વાર જોયા વિષે ક્યાંય વાંચ્યું હોય તે યાદ નથી."

આ અંગે જણાવવાનું કે, આ પક્ષીનો સ્વ. કેપ્ટન સી. ડી. લેસ્ટરે દેવીસર તળાવ ખાતે ૧૮૮૨ના શિયાળામાં નમૂનો મેળવેલો. તેમના પુસ્તક "The Birds of Cutch" પાના નં. ૧૩૪ પર તેનો ઉલ્લેખ છે. તે વખતે તેમની સાથે ૧૭મી બોમ્બે ઇન્ફન્ટ્રીના

કેપ્ટન નર્સ પણ હાજર હતા.

આમ, આ પક્ષીની અગાઉ કચ્છમાં નોંધ થયેલી છે, તે પૂરક માહિતી તરીકે રજૂ કરેલ છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

'The Birds of Cutch' by Hugh Palin and revised by Captain C. D. Lester, 17th Bombay Infantry (2nd edition, year 1904)

શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો,
માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

તુરુમ્તીની મુલાકાત...

તા. ૫-૮-૧૧ના રોજ મારા દાદાજી શ્રી ભવાનીસિંહજી મોરી સાથે વઢવાણની સીમમાં ફોટોગ્રાફી માટે નીકળ્યા. સમય સાંજનો લગભગ ૫.૩૦નો હતો. સૌ પ્રથમ અમે વગડાઉ બટાવડો (Chestnut-bellied Sandgrouse) તથા આગળ જતાં, અવાજ કરતાં વગડાઉ ભડકિયા (Rock Bush Quail), મોટો ચંડૂલ (Common Ceasted Lark), તેતર (Grey Francolin), શોબિગી (Common Iora) અને વર્ષા લાવરી (Rain Quail)ની ફોટોગ્રાફી કરી. જૂથમાં કુલ પાંચ લાવરી હતી, જેમાં ત્રણ નર અને બે માદા હતી. ત્યાંથી આગળ વધ્યા ત્યાં મારા દાદાજીની નજર વીજળીના તાર પર પડી. દૂરબીનથી જોયું તો તે એક

તુરુમ્તી (Red-headed Falcon) હતી. ફોટોગ્રાફી કરવા ગાડી નજીક લઈ ગયા. બે-ત્રણ ફોટા લીધા. એટલામાં એક ટિટોડી (Red-wattled Lapwing)ની નજર તુરુમ્તી પર પડી અને ટિટોડીએ અવાજ કરીને તુરુમ્તીને ઉડાડી દીધી. ત્યાંથી તુરુમ્તી ઊડીને દૂર જઈને બીજા તાર પર બેઠી. તુરુમ્તી એ જગ્યા છોડતી ન હતી, એટલે મારા દાદાજીએ મને કહ્યું કે, “આ થોડીવારમાં શિકાર કરશે” અને અમે થોડી વાર ત્યાં રાહ જોઈને બેઠા. થોડી વારમાં તે ત્યાંથી ઊડીને જળાશય બાજુ ગઈ અને અમે પણ અજવાળું ઓછું હોવાને લીધે ત્યાંથી નીકળી ગયાં. અમે ત્યાંથી રેલવેનું ફાટક વટાવી બીજા જળાશય બાજુ ગયા ત્યાં મારી નજર આ તુરુમ્તી ઉપર પડી. મેં ધીમેથી દાદાજીને કહ્યું, “તુરુમ્તી જમીન પર બેઠી છે અને તેના પગમાં કાંઈક મારેલું ખાઈ રહી છે.” એણે શું મારેલું હતું એ અમને ખ્યાલ ન આવ્યો, કારણ કે ત્યાં થોડુંક ઘાસ ઊગેલું હતું. દાદાજીએ મને કહ્યું ગાડી ત્યાં નજીક જઈ શકે તેમ નથી તેથી પેલાં બાવળની પાછળ સૂઈ જવું પડશે. હું તરત જ ગાડીમાંથી બહાર નીકળીને બાવળ પાછળ ધીમા પગલે પહોંચી સૂઈ ગયો. મેં બે-ત્રણ તસવીરો લીધી. તુરુમ્તી મારાથી ૩૫-૪૦ ફૂટ દૂર હતી. હું થોડો નજીક જવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એટલામાં એક કાગડાએ તુરુમ્તીને ત્યાંથી ઉડાડી મૂકી. પછી તે ઊડીને ક્યાં ગઈ એનો અમને ખ્યાલ ન આવ્યો. અમે થોડી વાર શોધવા માટે ફર્યા પણ એ દેખાઈ નહીં. પાછાં આવતાં મારા દાદાજીએ કહ્યું, “તપાસ કરો કે એણે શું માર્યું હતું. પીંછાં કે એવું કાંઈક હોય તો નજર કરો.” પણ ત્યાં મેં જઈને જોયું તો ત્યાં કાંઈ હતું નહીં. હું ગાડીમાં પાછો આવી ગયો. મારા દાદાજીએ કહ્યું, “એણે ઉંદર માર્યો હશે.” સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. અમે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

દેવવતશિલ્પ મોરી

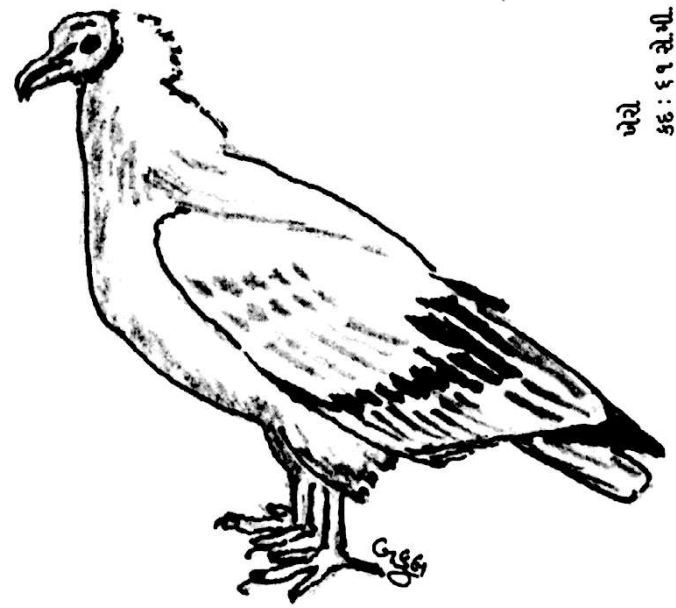
ખારવાની પોળ, નટરાજ સિનેમા, વઢવાણ સિટી-૩૬ ૩૦૩૦

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉ. ગુજ. યુનિવર્સિટીમાં ખેરાના બચાને બચાવવાનો એક અનોખો અનુભવ

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉ. ગુજ.ના શૈક્ષણિક પાટનગર એવા પાટણ શહેરમાં આવેલી છે. આ યુનિવર્સિટીના પરિસરમાં અમે પર્યાવરણ વિજ્ઞાન વિષયમાં અનુસ્નાતકનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. છેલ્લાં બે વર્ષથી અમે યુનિવર્સિટીના પરિસર ખાતે નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણ કરીએ છીએ.

પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન ગતવર્ષે અમારા પરિસરમાં અમને ખેરા (Egyptian Vulture)નો માળો મળેલો, જેની નોંધ (કશ્યપ પટેલ અને અન્યો, ૨૦૦૯) ‘વિહંગ’માં આપેલી. આ માળો દુર્ભાગ્યવશ સફળ થયો ન હતો અને કોઈક ખલેલને કારણે ખેરાદંપતી માળો છોડીને ચાલ્યું ગયું હતું. વળી, આ જ સ્થળે આ વર્ષે પણ ખેરાનો માળો અમે નિહાળેલો અને તેની જાણ અમારા અધ્યાપક ડૉ. નિશીથ ધારૈયાને કરેલી. ત્યાર બાદ, ૫ જૂન ‘વિશ્વ પર્યાવરણ દિવસ’ અમે સમગ્ર ‘કેમ્પસ’માં પક્ષી માટે પાણીનાં ફૂંડાં મુકાવી મનાવેલો. ત્યારે અમે વિદ્યાર્થીઓએ યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રીને ખેરા વિશે

ખેરા કદ : ૬૧ સે.મી.

માહિતગાર કરી તેનો માળો યુનિવર્સિટીમાં થાય છે, તેની જાણ કરી હતી. આમ ખેરાના માળાને અમે રક્ષણ આપવાનું કામ શરૂ કર્યું.

અમારા નિયમિત નિરીક્ષણ દરમિયાન તા. ૧૬-૬-૧૧ના રોજ અમે ખેરાનાં બે બચ્ચાં નિહાળ્યાં અને અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો, કારણ કે છેલ્લાં પાંચ વર્ષોથી માળો થતો હોવા છતાં પ્રથમ વાર આ પ્રજનન સફળ થયું હતું. હવે માળાનું અમે દરરોજ નિરીક્ષણ કરવાનું શરૂ કર્યું. તા. ૧૪-૭-૧૧ના રોજ સાંજે ખેરાનું એક બચ્ચું માળામાંથી કોઈક કારણોસર પડી ગયેલું જણાયું. તે ઊડી શકતું ન હતું, તેમ જ ખૂબ જ અશક્ત જણાતું હતું. ખેરો વન્યજીવ સંરક્ષણ ધારા (૧૯૭૧) પ્રમાણે શેડ્યુલ-૧માં આવતું હોઈ અમે આ ઘટનાની જાણ અમારા અધ્યાપક દ્વારા પાટણના નાયબ વન સંરક્ષકશ્રીને કરી. પરંતુ નાયબ વન સંરક્ષકશ્રી બહાર હોવાના કારણે તેમ જ અન્ય અધિકારીનો સંપર્ક ન થવાના કારણે અમે આ બચ્ચાને એક દિવસ પૂરતું દત્તક લીધું અને અમારા ઘરે લઈ જઈ એક ઈંડાંમાં ગ્લુકોઝ નાખી પિવડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સવાર સુધીમાં બચ્ચાની હાલતમાં સુધારો જણાયો.

સવારે (તા. ૧૫-૭-૧૧) અમારા અધ્યાપકશ્રીની

સાથે અમે આ બચ્ચાને મૂળ સ્થાને એટલે કે તેના માળામાં મૂકવાનો નિર્ધાર કર્યો. માળો લીમડાના વૃક્ષની ટોચ પર હતો જ્યાં ચડવું લગભગ અશક્ય હતું. પાટણમાં અન્ય સ્થાને બાંધકામનું કામ ચાલતું હતું. ત્યાંથી લાકડાની સીડીઓ લાવી અમે ઝાડ પર ચડી માળા સુધી પહોંચીને બચ્ચાને સહીસલામત માળામાં પહોંચાડ્યું. તરત જ આ બચ્ચાને ખવરાવવા તેની મા આવી પહોંચી. આ જોઈ અમે આનંદથી ઝૂમી ઊઠ્યા અને અમને એક ગીધ બચાવ્યાની લાગણી થઈ.

અમારા ત્યાર બાદનાં નિરીક્ષણોમાં ખેરાનાં બંને બચ્ચાંને અમે માળામાંથી ઊડતાં અને પરત આવતાં નિહાળ્યાં. અમારું આ નિરીક્ષણ હજુ પણ ચાલુ જ છે.

છેલ્લા ચાર મહિના દરમિયાન યુનિવર્સિટીના જ પરિસરમાં નિહાળેલાં અન્ય અગત્યનાં પક્ષીઓની યાદી ૪૨ની થાય છે. ખેરા ઉપરાંત, દેશી ઝુમ્મસ (Tawny Eagle) તથા શકરા (Shikra) જેવાં શિકારી પક્ષીઓનો આ યાદીમાં સમાવેશ થાય છે.

રેહિત પ્રજાપતિ, દર્શન સુખડિયા, હાર્દિક પટેલ,

હરેશ ગોંડલિયા અને પ્રવીણજી ઠાકોર

એમ.એસ.સી., એન્વાયર્નમેન્ટલ સાયન્સ (અંતિમ વર્ષ)ના વિદ્યાર્થીઓ,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉ. ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ. (ઉ.ગુજ.) ૩૮૪૨૬૫

જ્ઞાન જ શક્તિ છે

પક્ષીઓ પર્યાવરણની પરિસ્થિતિનાં ઉત્તમ સૂચકો છે. આજે જ્યારે વાતાવરણના બદલાવ અને જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોના ક્ષયનો ભય મોટા પાયે માથે તોળાઈ રહ્યો છે, ત્યારે પક્ષીઓના સંરક્ષણાર્થે નિયમિત રીતે તેઓની વસ્તીની દેખરેખ રાખવી જરૂરી થઈ પડ્યું છે. વસ્તી ઉપર દેખરેખ રાખવાની શરૂઆત બતક અને હંસ જેવાં પાણીનાં પક્ષીઓથી કરીએ અને ત્યાર બાદ, આ યોજનાઓને અન્ય પક્ષીજાતિઓ માટે વિસ્તારીએ. મહત્ત્વનું એ છે કે, આ અંગેની ક્ષેત્રીય માહિતી 'મોનિટરીંગ'ની યોજનાઓને ઉપલબ્ધ થવી

જોઈએ.

આધુનિક યુગમાં 'જ્ઞાન જ શક્તિ છે' તે અંગે બેમત ન હોઈ શકે. સારા 'પ્રકૃતિસંરક્ષક' થવા માટે પક્ષીજાતિઓ, તેમનાં રહેઠાણો, જૈવિક વ્યવસ્થાઓ તથા વાતાવરણ ઉપરનાં સામાજિક તથા રાજકીય દબાણો અંગે પૂરતું જ્ઞાન હોવું આપણને બળવત્તર બનાવશે. માનવસમાજની મુખ્ય ધારામાં પ્રકૃતિસંરક્ષણના મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરાવવા માટે પણ તે વિષે પૂરતું જ્ઞાન હોવું અતિ આવશ્યક છે.

શ્રી અસદ રહેમાની,

શ્રી ઝફર-ઉલ-ઇસ્લામ

સ્ત્રોત : પ્રાસ્તાવિક : 'ડક્સ, ગીઝ એન્ડ સ્વાન્સ ઓફ ઈન્ડિયા'

પીંછાં :

પીંછાં પક્ષીની આગવી ઓળખ છે. પીંછાં તેના માટે બે રીતે ઉપયોગી છે; એક ઊડવા માટે અને બીજું શરીરનું ઉષ્ણતામાન સતત જાળવી રાખવા માટે. અશ્મિઓ તપાસતાં એવું જણાય છે કે, સરીસૃપોના ભીંગડા તેમને ઠંડીથી બચાવવા માટે શરૂઆતમાં પીંછાંમાં રૂપાંતરિત થયા હશે, જે પછીથી ઊડવામાં સહાયક બન્યા હશે.

પીંછાં મજબૂત હોવા છતાંય વજનમાં ખૂબ હલકાં હોવાથી પક્ષી ઝાઝી ઊર્જા ખર્ચ્યા વગર પણ ઊડી શકે છે. પક્ષીનું શરીર નૌકાકાર હોવાથી ઉડ્ડયન દરમિયાન તે હવાનું ઘર્ષણ ટાળી શકે છે. વાળની જેમ પીંછાં ગરમીના અવાહક હોવાથી પીંછાંની મદદથી પક્ષીનું શારીરિક તાપમાન સતત જાળવાઈ રહે છે. પીંછાં પક્ષીના શારીરિક શણગારનું કાર્ય પણ કરે છે, જેના દ્વારા ખાસ કરીને નર, સાથીને આકર્ષવાનું કે હરીફને દૂર રાખવાનું કાર્ય કરે છે. શેના બનેલાં છે આ પીંછાં? :

પીંછાં કેરેટીન નામના શુંગી પદાર્થમાંથી બનેલાં હોય છે; કેરેટીન એ પ્રોટીનનો એક પ્રકાર છે જે હલકું, મજબૂત અને સ્થિતિસ્થાપક છે. કેરેટીનનું આચ્છાદન પક્ષીની ચાંચ અને નહોર પર તથા આપણા વાળ અને નખમાં પણ હોય છે. પીંછાંની રચનામાં સળી જેવો મધ્ય ભાગ જે તળીયેથી પોલો હોય છે અને ચામડીમાં ખૂંપેલો રહે છે. મધ્યભાગમાંથી 'બાર્બ' નામની શાખાઓ અને પ્રશાખાઓ નીકળી એકબીજામાં પરોવાઈને હલકી છતાં મજબૂત રચના કરે છે. પીંછાં પણ કેટલાક પ્રકારનાં હોય છે જેમ કે, પાંખ પર જોવા મળતાં પીંછાં ઊડવામાં મદદ કરે છે; 'કન્ડૂર' તરીકે ઓળખાતાં પીંછાં શરીર પર છવાય છે અને શરીરને નૌકાકાર બનાવે છે, જ્યારે નરમ

'ડાઉન' પીંછાં શરીરને હૂંફાળુ રાખે છે.

કેટલાં પીંછાં? :

પીંછાંની સંખ્યા દરેક જાતિ પ્રમાણે અલગ અલગ હોઈ શકે જેમ કે, શક્કરખોરા (sunbird) પર થોડાંક હજારથી માંડી સૂરીલા દેવહંસ (Whistling Swan)

પર ૨૫,૦૦૦થી વધુ પીંછાં હોય છે.

પક્ષીનું કદ જેમ મોટું તેમ પીંછાંની સંખ્યા વધારે.

ચકલી (sparrow) કુળનાં પક્ષીઓનાં શરીર પર

૩,૦૦૦થી ૫,૦૦૦ જેટલાં પીંછાં હોય

છે, જ્યારે ગરુડ (eagle)ના શરીર

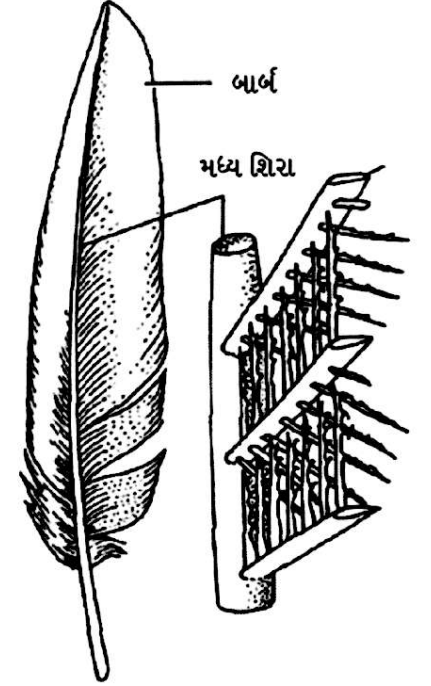
પર ૭,૦૦૦થી વધુ. જમીન પરનાં પક્ષીઓ કરતાં જળવિહારી પક્ષીઓનાં શરીરને ગરમ અને સૂકું રાખવા પીંછાંની સંખ્યા વધુ હોય છે.

પાંખનાં પીંછાં :

પાંખ પરના લાંબા પીંછાંને ઉડાનપીંછાં કે 'પ્રાયમરીઝ', તેનાથી અંદરનાં અને ટૂંકાં પીંછાંને ધારક પીંછાં કે 'સેકન્ડરીઝ' અને શરીરની નજીકનાં પાંખ પરનાં પીંછાંને 'ટરશીઅલ્સ' કહે છે. આ ઉપરાંત પાંખમાં 'સ્કેપ્યુલર્સ' અને 'વીન્ગ ક્વર્ટ' પણ હોય છે.

ખુલ્લા ભાગ :

પીંછાંરહિત ખુલ્લા ભાગ સામાન્ય રીતે ચાંચ અને પગ હોય છે. જેમ સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ પરંતુ

એકસાથે નહીં, તે રીતે ક્રમબદ્ધ રીતે પક્ષી પીંછાં ખેરવે છે. એક ખરેલ પીંછું ફરીથી ઊગે ત્યારે બીજું ખરે છે.

પીંછાંની માવજત :

પક્ષીઓ નિયમિત રીતે પીંછાંને ચાંચ વડે સાફ કરે છે, પગ વડે ખંજવાળે (scratching) છે, પાણી કે ધૂળ વડે સ્નાન કરે છે અને પૂંછડીના તળિયે આવેલી તૈલગ્રંથિમાંથી તેલ ચાંચમાં લઈ પીંછાં પર ઉંજણ કરે છે, જેના કારણે તે મહદઅંશે પાણીમાં તરત જ પલળી જતાં નથી.

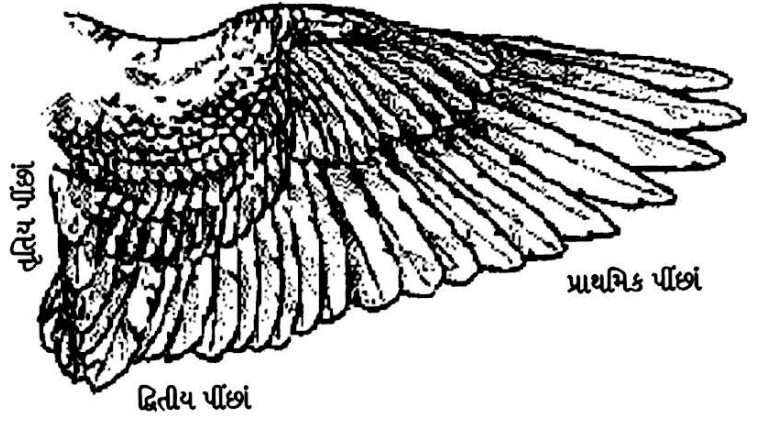
જીવનના આકરા તણાવ વચ્ચે જીવતા પક્ષીનાં પીંછાં ક્યારેક ખેંચાઈ જાય કે બટકી જાય એવું પણ બને, પણ જ્યારે નવાં પીંછાં ઊગવાનો સમય થાય ત્યારે જ ત્યાં નવું પીંછું ઊગે. જો આવી ઈજા ઘણાંબધાં પીંછાંમાં થઈ હોય અને પક્ષી ઊડી શકે નહીં તો તે શિકારીઓનું ભક્ષ્ય બની જાય. દરિયામાં ક્યારેક 'ઓઈલ' ઢોળાવાના બનાવો બને છે. ત્યારે જો જળવિહારી પક્ષીનું શરીર તેલથી લથબથ થઈ ગયું હોય તો તે ઊડી કે તરી શકે નહીં તથા શારીરિક તાપમાન પણ જાળવી શકે નહીં; આવી પરિસ્થિતિમાં જો તેને તાત્કાલિક સાફ કરી તેલમુક્ત કરાય તો જ તેને મૃત્યુથી બચાવી શકાય.

પક્ષી સ્નાન કરે શું ? :

હા, આપણી જેમ પક્ષીઓને પણ તમે નદી કે તળાવને કાંઠે પાંખો ફફડાવી, શરીર પર પાણી ઉડાડી નહાતાં જોયા જ હશે. જળચર પક્ષીઓ જેવાં કે બતક, ધોમડા (gull) વગેરે પણ સ્નાન કરે છે. લક્કડખોદ અને પોપટ જેવાં પક્ષીઓ વરસતા વરસાદમાં ભીંજાવાનું પસંદ કરે છે. ચિલોત્રો (hornbill) ભીની વનસ્પતિ સાથે શરીર ઘસીને સ્નાન કરે છે.

રજોસ્નાન અથવા ધૂલિસ્નાન એટલે શું ? :

ચંડૂલ (lark) કે ચકલીને ધૂળમાં પાંખો ફફડાવી, ધૂળ ઉડાડતી આપણે જોઈએ છીએ. તે શરીર પર ધૂળ ઉછાળી પીંછાં તેમાં ઘસે છે. તેનાથી પીંછાં પર ઊંજાયેલ

વધારાનું તેલ દૂર થાય છે. એવું મનાય છે કે, પીંછાંની જૂ અને અન્ય પરોપજીવી પણ રજોસ્નાનથી દૂર થાય છે (પ્રાયોગિક રીતે તે સાબિત થયેલું નથી.) તેતર (partridge), બટેર (quail), ઘોરાડ (bustard), ટિલોર (houbara), બટાવડા (sandgrouse), ઘંટીટાંકણો (hoppoe), ચાષ (roller), શાહમૃગ, વગેરે પણ રજોસ્નાન કરી પીંછાંને સુઘડ રાખે છે.

સ્નાન શા કાજે ? :

પીંછાં પક્ષીની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે ખૂબ અગત્યનાં છે. સ્વસ્થ અને સુઘડ પીંછાં પક્ષીની તંદુરસ્તીના બાતમીદાર છે. નરનાં સ્વસ્થ પીંછાંનો શણગાર માદાને આકર્ષે છે. સ્વસ્થ પીંછાંવાળા નરનું સ્વાસ્થ્ય પણ સારું જ હોવાથી સંતતિ પેદા કરવામાં તે ખૂબ જ અગત્યનો સાબિત થાય છે.

શું જળવિહારી પક્ષીઓનાં પીંછાં જળરોધક હોય છે ? :

ઘણી પક્ષી જાતિઓનાં પીંછાં જળરોધક હોય છે, પરંતુ કેટલીક જાતિઓમાં (ડૂબકી-grebe, ભગતડાં-coot, હંસ-goose) પીંછાં જળરોધક ન હોવાથી નિયમિત રીતે પક્ષી તેનાં પીંછામાં તેલ સીંચે છે. આવી જાતિઓ પાણી પર આ કાર્ય કરવામાં ઘણો સમય વિતાવતાં જોવા મળે છે. સર્પગ્રીવ (darter) અને કાજિયા (cormorant)નાં પીંછાં જળરોધક ન હોવાથી તેઓ પાણીની બહાર પાંખો ફેલાવીને સૂકવતા જોવા મળે છે.

પરોપજીવીઓ :

જેમ આપણા વાળમાં જૂ કે ગાય, કૂતરાનાં શરીર પર ઈતડી, બગાઈ જેવાં પરોપજીવીઓ જોવા મળે છે, તે જ રીતે પક્ષીઓનાં પીંછાં તથા ચામડી પર પણ જૂ ઈતડી વગેરે જોવા મળે છે. અલબત્ત, પક્ષીઓની જૂ ઈતડી વગેરેની જાતિ માણસ કે અન્ય પ્રાણીઓનાં પરોપજીવીઓ કરતાં અલગ હોય છે. આ પરોપજીવીઓ સામાન્ય રીતે પિતૃશરીર પરથી જ્યારે બચ્ચું માળામાં હોય ત્યારથી જ લાગુ પડે છે અને જીવનપર્યંત તેની પર રહે છે. તે પરોપજીવીઓ પક્ષીનું લોહી, પીંછાં કે ત્યજેલી ચામડી ખાય છે. જ્યાં સુધી પરોપજીવીની સંખ્યા ઓછી હોય ત્યાં સુધી પક્ષી તંદુરસ્ત જીવન ગાળે છે, પરંતુ પરોપજીવીની સંખ્યાનું પ્રમાણ વધી જતાં તે બીમાર થઈ શકે છે. પક્ષીઓ પરોપજીવીઓને દૂર કરવા સંભવતઃ જળસ્નાન તથા રજોસ્નાન કરે છે. ચાંચ વડે તેમને વીણીને કાઢી નાખે છે. કેટલીક જાતિઓ કીડીઓને પકડીને શરીર પર ચઢાવે છે અને તેઓ કીડીને શરીર પર ઘસે છે. કીડીમાં રહેલ 'ફોર્મિક એસિડ' પરોપજીવીઓને દૂર કરવામાં મદદ કરે છે.

'મોલ્ટ' - 'પીંછાં ખરવા માંડે' એટલે શું ?

વર્ષ દરમિયાન ઘસારાને કારણે પીંછાં ઘસાઈને તૂટી જાય છે કે રંગ પણ ઝાંખો થઈ જાય છે. જો નવાં પીંછાં ન ઊગે તો પક્ષી માટે જીવવું મુશ્કેલ થઈ જાય, તેથી સામાન્યતઃ વર્ષમાં એક વાર ક્રમશઃ પીંછાં ખરે છે, અને ખરેલા પીંછાની જગ્યાએ નવું પીંછું ઊગી નીકળે છે. નવું પીંછું વધુ મજબૂત, ચમકીલું અને (જો રંગીન હોય તો) સરસ રંગીન હોય છે. રંગીન આકર્ષક પીંછાં પક્ષીને સંવનન અને પ્રજનન માટે ઉપયોગી છે. પીંછાં ખરવા તથા ઊગવાની ક્રિયાને અંગ્રેજીમાં 'મોલ્ટ' કહે છે. કેટલીક જાતિઓ (ડૂબકી, બતકો વગેરે) પ્રજનનઋતુમાં અલગ પોષાક ધારણ કરે છે, જે સામાન્ય રંગછટાથી અલગ હોય છે. શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-

tailed Jacana)માં પ્રજનન કાળ દરમિયાન આકર્ષક લાંબી પૂંછડી ઊગે છે. કાળસમાપ્તિએ ખરીને પૂંછડી ટૂંકી થાય છે તથા રંગ પણ ફીકો પડે છે.

'મોલ્ટ' થાય શી રીતે ?

ચામડીમાં જે જગ્યાએથી પીંછું નીકળતું હોય તેને 'ફોલીકલ' કહે છે. તેમાંથી નવું પીંછું નીકળવાનું શરૂ થાય એટલે તે સ્થાને રહેલું જૂનું પીંછું ખરે. પાંખ, પૂંછડી વગેરે દરેક જૂથમાં આ ક્રિયા ક્રમબદ્ધ રીતે થતી જોવા મળે છે. ચકલી કુળનાં પક્ષીઓમાં પાંખની અંદરના ભાગે રહેલું ટૂંકું પીંછું પ્રથમ ખરે, ત્યાં નવું આવે ત્યાર પછી ક્રમશઃ પાંખની બહારની તરફનાં પીંછાં એક પછી એક, લાંબા પીંછાં તરફની હરોળમાં ખરતાં જાય. શિકારી પક્ષીઓમાં પાંખનું મધ્ય પીંછું શરૂઆતમાં ખરે. ત્યાર બાદ, બંને દિશામાં આ ક્રિયા થાય. કેટલીક જળચર જાતિઓમાં (હંસ, બતક વ.) બધાં જ પીંછાં સાથે ખરી પડે, થોડોક સમય તે ઊડી શકે નહીં, કેટલાંક અઠવાડિયા બાદ નવાં પીંછાં આવી જતાં તે ઊડી શકે.

સામાન્યતઃ બધાં જ પુખ્ત પક્ષીઓ વર્ષે એક વાર 'મોલ્ટ' કરે, પરંતુ પ્રજનનપોષાક ધારણ કરનાર પક્ષીઓ બે વાર કરે. જિંદગીના પ્રથમ વર્ષે ત્રણ વાર પણ 'મોલ્ટ' થતો જોવા મળે છે. એક-બે માસમાં આ ક્રિયા સામાન્ય રીતે પૂરી થઈ જાય છે. ધોબીડા (Large Pied Wagtail)માં ૭૫ દિવસ થાય છે. લાંબા અંતર સુધી યાત્રા કરતાં યાયાવરી પક્ષીઓમાં આ ક્રિયા ઝડપથી થાય છે.

પ્રજનનકાળ પૂરો થયા બાદ સામાન્ય રીતે 'મોલ્ટ' ચાલુ થાય છે. બતકની કેટલીક જાતિના નરનાં રંગદાર પીંછાં પ્રજનનકાળ પૂરો થતાં ખરી પડે છે અને માદા જેવાં આછાં રંગનાં પીંછાં નીકળે છે, જેને 'ઝહણ' (eclipse) કહે છે. પ્રજનનકાળ દરમિયાન જોવા મળતાં પીંછાંને 'એકાંતરિયા' અને ત્યાર બાદ જોવા મળતાં પીંછાંને 'મૂળભૂત' તરીકે ઓળખે છે, અગાઉ તેને

ઉનાળુ (summer plumage) તથા શિયાળુ (winter plumage) તરીકે ઓળખતા.

માળામાં બચ્ચાં પર જ્યારે શરૂઆતનું પીંછાંનું આવરણ છવાય ત્યારે તેને 'જ્યુવેનાઇલ' (juvenile) કહે છે.

પીંછાના રંગ :

પીંછાંના કેટલાક રંગ તેમાં રહેલા રંગદ્રવ્ય આધારિત છે, જ્યારે શક્કરખોરા જેવા પક્ષીના શરીર પરના ચળકતાં પીંછાં, પીંછાંની રચનાના કારણે થતા પ્રકાશના પરિવર્તનને લીધે લીલી, ભૂખરી કે જાંબુડી ઝાંચવાળા દેખાય છે. પ્રકાશની તીવ્રતા પક્ષીના શરીરના રંગને તેજસ્વી કે ઝાંખો દર્શાવે છે; સવારે કે સાંજે અત્યંત રંગદાર દેખાતું પક્ષી ભર બપોરે થોડું ફીકું પણ લાગે.

રંગની દુનિયા શા કાજે? :

બધાં જ પક્ષી એકસરખા રંગના હોય તો દુનિયા કેવી ભદી લાગે! ફિક્કો બદામી રંગ પક્ષીને આસપાસના પર્યાવરણ સાથે ભેળવી દે છે જેથી તે શિકારીની નજરથી બચી શકે. ભપકાદાર રંગ સાથીને આકર્ષવા માટે જરૂરી છે. નીલશિર બતકના નરનો રંગ કેવો તેજ અને ભપકાદાર હોય છે, જ્યારે માદા ફિક્કા રંગની હોવાથી જ્યારે તે માળામાં ઈંડાં સેવતી હોય ત્યારે પર્યાવરણ સાથે ભળી જાય છે અને શિકારીઓથી બચે છે.

બધાં જ પક્ષીનિરીક્ષકોનો અનુભવ છે કે, પાણકાઓમાં ઈંડાં સેવતી ટિટોડી (lapwing) કે ચકવો (stone-curlew) તથા ઘાસમાં ઊભેલી પાનબગલી (bittern) કે પાંદડાં વચ્ચે બેઠેલો પોપટ (parakeet) જલદી વરતાઈ જતા નથી. તેમના રંગ તેમને પર્યાવરણમાં ભેળવી દે છે. પીદા (wheatears) કે કાંકણસાર (ibis) ઊડે ત્યારે પીળા કે સફેદ ડાઘ કે પટા તેમની પાંખ, પૂંછડી કે કેડ પર દર્શ્યમાન થાય છે, જે શિકારીને ચોંકાવીને દૂર રાખે છે તથા અન્ય પક્ષીઓને

સાવધ કરે છે. આવાં પક્ષીઓ જ્યારે બેઠા હોય છે ત્યારે સામાન્યતઃ આવા પટા પાંખ નીચે છુપાય છે અને પક્ષી તેના પર્યાવરણના રંગ સાથે ભળી જાય છે.

રંગહીનતા :

'કાશીમાંય કાગડા કાળા જ હોય' તે કહેવત છે, પરંતુ સફેદ કાગડા કે સફેદ મોર પણ જોવા મળે છે. ઘેરો રંગ 'મેલેનીન' નામના રંગદ્રવ્યને કારણે હોય છે. જો આ દ્રવ્ય તદ્દન ન હોય તો તે પક્ષી સંપૂર્ણ સફેદ હોય; તેને 'આલ્બીનીઝમ' કહે છે. સામાન્ય કરતાં ઘાટો રંગ હોય તો તેને 'મેલેનીઝમ' કહે છે.

બહુરૂપીતા :

આપણે બધા દરિયાઈ બગલા (Reef Heron)થી પરિચિત છીએ. ભાવનગરના દરિયા કિનારે 'દરિયાઈ બગલા'ના માળા જુઓ તો એમાં કોઈક માળામાં એક પક્ષી ઘેરા રંગનું જ્યારે બીજું સફેદ એમ પણ હોય; આ ઘટનાને બહુરૂપીતા (phase) કહે છે. દરિયાઈ બગલામાં નર-માદા ઓળખાય નહીં. નાના ધોળા બગલા (Little Egret) અને સફેદ દરિયાઈ બગલાને જુદા પાડવાનું અશક્ય. ટીલિયા (Ruff)માં બેથી વધુ પ્રકારના રંગવાળાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. ઘુવડ અને દશરથિયાઓમાં પણ આ ઘટના સામાન્ય છે.

નર-માદા :

ઘણી બધી જાતિઓમાં નર અને માદાના રંગ, રૂપ, કદ વગેરે જુદા હોવાથી ઓળખવા સહેલા પડે છે, જ્યારે કેટલાકમાં નર-માદા રંગ, રૂપમાં સરખાં હોય, કદ પણ લગભગ સરખું, પરંતુ સંભોગની ક્રિયામાં નર થોડોક મોટા કદનો લાગે. માત્ર અમસ્તા બંનેને અલગ તારવી શકાતા નથી.

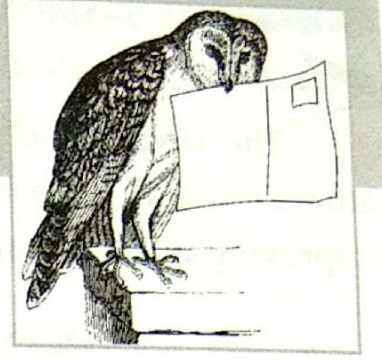
(કમશઃ)

અધ્યક્ષ, જીવવિજ્ઞાન વિભાગ,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પત્ર-સેતુ

સુંદર આવરણ

મને મળેલ 'વિહંગ'ના દરેક અંકમાં આવરણ પરનાં ચિત્રો સુંદર હોય છે. હું તેમને વારંવાર જોતો રહું છું. જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે ત્યારે તેઓ મને પ્રગાઠ આનંદ આપે છે. ખરેખર તેઓ અદ્ભુત હોય છે!

સુરેન્દ્રસિંહ રાણા

બી/૯, વૃંદાવન એસ્ટેટ, પશ્ચિમી પાર્ક, રેઈસ કોર્સ, વડોદરા-૭

કેમ છો ?

તબિયત સારી જ હશે. ચોમાસું હવે બરાબર લાગ્યું છે. અહીં વૃક્ષારોપણ કરીએ છીએ અને મોટા ભાગે પક્ષી, જીવજંતુને આકર્ષે, તેમને રહેઠાણ પૂરા પાડે એવાં ઝાડ વાવીએ છીએ. ગવિયરની મુલાકાત દરમિયાન દિવ્યેશ કદમ (લખન)ને તમારું ઝાડ (બકુલ-બોરસલ્લી) બતાવ્યું ને તેણે તરત જ નામ કહી દીધું. ઝાડ અને વ્યક્તિ બંને એકસરખી રીતે યાદ રહી જાય. હજુ ઉમરા ઓવારા પર થોડાંક નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) દેખાય છે. બધા ઊડી જાય એટલે વિગત મોકલીશ. મળીએ પછી.

દર્શન જરદોષ

સ્વયંસેવક, નેચર કલબ, સુરત

ટપૂશિયાનાં ટોળાં

“રામકી ચીડીયા રામકા ખેત”નો અમલ કરતાં ગાયચારા માટે મકાઈની સાથે બાજરો અને ડાંગરનું પણ વાવેતર કર્યું. તેના ફળસ્વરૂપે ટપૂશિયાં, ચકલી, બુલબુલ, થોરિયો ગંદમ, દરજીડો, ફુત્કીઓ માટે મનપસંદ સ્થળ બની ગયું. હાલમાં કાંગ પાકી જતાં ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં ટપૂશિયા (White-throated Munia) આવે છે. ૨૮-૪-૧૧ના રોજ ૭૪ જેટલાં ટપૂશિયાં તાર પર બેઠેલાં જોયાંતા. (૭૪ તો તાર પર હતાં ખેતરમાં હતા, તે અલગ) મારા મિત્ર દિવ્યરાજ શાહ પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ માટેના એક પુસ્તકમાં વિદેશમાં જુદાં જુદાં પક્ષીઓ માટે

ખોરાક માટે 'બર્ડ ફિડર' મળે છે તે જોયાં એટલે તરત વિચાર આવ્યો અને બનાવી પણ નાખ્યું (પાણીના શીશામાંથી), જેમાં ચકલી, બુલબુલ, બ્રાહ્મણી કાબર, હોલો, નિયમિત ખાવા આવે છે.

કપાસીના માળાના ફોટા અંગે સ્પષ્ટતા

'વિહંગ', વર્ષ ૫, અંક ૨, ગ્રીષ્મ ૨૦૧૧માં (૫. ૨૬)ની નોંધમાં કપાસીના માળાની તસવીર ચેતનભાઈ વાળા દ્વારા લેવામાં આવી હતી, જેમાં ભૂલથી મારું નામ છે. તો આ અંગે નોંધ લેવા વિનંતી.

જોષી વિરલ એ.

બસ સ્ટેન્ડ પાસે, સલડી, તા. લિલિયા, જિ. અમરેલી, પીન ૩૬૫૫૩૫

ચેતન એન. વાળા

F/૧૨, ગુ. હા. બોર્ડ, બસસ્ટેન્ડ પાછળ, અમરેલી

આવકાર્ય અને અભિનંદનીય

“વિહંગ” અંક-૩, જુલાઈ-સપ્ટે. '૧૧ વાંચ્યો. ખૂબ જ સુંદર, માહિતીપ્રદ, પર્યાવરણ-સંરક્ષણ-ક્ષેત્રે જાગૃતિ સાથે તે ઉદ્દેશ્યની ચર્ચાસ્પદ માહિતી વગેરેથી સજ્જ અંક છે.

આપ “વિહંગ”માં સુંદર માહિતી આપવા માટે ભગીરથ કાર્ય કરી, સેવા કરી રહ્યા છો, તે આવકાર્ય અને અભિનંદનીય છે. મને સ્વ. મ. કુ. હિંમતસિંહજી પાસેથી પક્ષીવિદ્યાના અનુભવથી ઘણી અવનવી વાતો મળેલી છે.

'વિહંગ' (અંક)માં પક્ષીના શિકાર અંગે અથવા પક્ષીસંદર્ભે કેટલીક અંધશ્રદ્ધા-માન્યતાઓ ઘૂસી ગઈ છે, તે પ્રત્યે જાગૃતિરૂપ માહિતી આપવી જોઈએ. અનુભવ રજૂ થાય તો સોનામાં સુગંધ ભળી જાય તેમ છે. પર્યાવરણ-પ્રકૃતિ, પશુ-વન્યજીવ સૃષ્ટિને લગતાં ક્યારેક કાવ્ય-લેખો લેવા અમારું નમ્ર નિવેદનરૂપ સૂચન છે.

દિલીપ આચાર્ય

૨૭, ઘાસવંડી કોલોની, માતૃછાયા વિદ્યાલય પાસે, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

Attractive Issue

The latest issue of "Vihang" is very attractive and the content has been improving issue by issue.

મધુ મેનન

અનાલા, ૨૭/૨૮ સંસ્કાર II, કેતવ પેટ્રોલ પંપ પાસે,
પોલિટેકનીક માર્ગ, અમદાવાદ-૧૫.

નિરમા હારી અને સુરખાબ જીવ્યું

ફેક્ટરીઓ અને મોટી મોટી રાક્ષસી કંપનીઓ વચ્ચે આપણું પર્યાવરણ, આપણા વગડા, આપણી આસપાસનાં જળાશયોનાં પંખીઓ, ભીંસાઈ રહ્યા છે. આજનો વિકાસશીલ માનવી પ્રકૃતિનાં તમામ તત્ત્વોને નુકસાન પહોંચાડવાની સાથે તેમનો નાશ કરી રહ્યો છે. અબોલ જીવોની સુરક્ષા આજના સમયની જરૂરિયાત છે. પ્રકૃતિના ભોગે વિકાસ એ નર્ચા ફાંકાં મારવા જેવી બાબત છે. પ્રકૃતિને પોષીને કરવામાં આવતો વિકાસ એ જ સાચો અને સરળ વિકાસ છે.

ભાવનગર જિલ્લાના મહુવાથી ૧૫ કિલોમીટર દૂર રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ ૮-ઈ પર આવેલા મઢિયા ગામ પાસે હણોહરી નદી ઉપર ખૂબ જ પુરાણ કરીને બનાવેલો સિમેન્ટ પ્લાન્ટ પંખીઓના કલરવને દબાવીને મા પ્રકૃતિની ચાડી ખાતો હોય તેવો બિહામણો ભાસી રહ્યો છે. પરંતુ કુદરતે તેનો બદલો વહેલો આપી દીધો હોય તેમ લાગે છે.

નિરમા સિમેન્ટ ફેક્ટરીનો વિસ્તાર ૨૫૦ વીઘા હતો. આ ઉપરાંત, કંપનીએ ખરીદેલી ૬૦૦ વીઘા જમીન તો નિરમાએ ખેડૂતોને પરત કરેલી. આ હણોહરી નદી પર નિરમા કંપની જ્યાં બનાવવામાં આવી હતી તેનાથી ફક્ત ૩ કિ.મી. સમઢિયાળા ગામ પાસે હણોહરી નદી ઉપર બંધારો બાંધેલો છે. આ બંધારો આસપાસનાં ગામો પટવા અને સમઢિયાળા વગેરેને બારેમાસ ખેતીનું તથા પીવાનું પાણી પૂરું પાડતો. આ બંધારામાં પ્રતિવર્ષ હજારોની સંખ્યામાં યાયાવર પક્ષીઓ (migratory birds) આવતાં જેમાં જાજરમાન ગુલાબી રંગથી મઢેલા

સુરખાબ (flamingo)નો પણ સમાવેશ થાય છે. આ બંધારામાં કંપનીનું દૂષિત પાણી છોડવામાં આવતું તાજેતરમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જાહેર કર્યા મુજબ 'નિરમા સિમેન્ટ પ્લાન્ટ'ની મંજૂરી આ વિસ્તારમાંથી રદ કરી દેવામાં આવી છે. આ સમગ્ર લડતમાં મહુવાના લોકલાડીલા પર્યાવરણપ્રેમી જાગૃત ધારાસભ્યશ્રી કનુભાઈ કલસરિયાનો સિંહફાળો છે. આપણી પર્યાવરણના પ્રદૂષણ અંગેની લડતમાં નિરમા કંપનીનો કારમો પરાજય થયો છે.

કૃષ્ણલ બારૈયા

પ્રમુખ, એશિયેટીક લાયન બિગેડ, સાવરકુંડલા

અમારો વિસ્તાર પક્ષીઓના

કલરવથી ગૂંજુ ઊઠે છે...

મારો ઉછેર ગામડામાં થયો હોવાથી મને વન્ય જીવન, પશુઓ, પક્ષીઓ તથા જંગલી વનસ્પતિ વિશે દિલચસ્પી છે.

પક્ષીઓનાં નિરીક્ષણ તથા તેમની ગણતરી માટે ભુજના પક્ષીવિદો શાંતિલાલ વરુ, છાયાભાઈ, એમ. બી. ખત્રી, સુબોધ હાથી, નવીન બાપટ, પ્રકાશ તારાણી વગેરે સાથે ઘણી વખત જોડાઉં છું. આમ શોખ પૂરો થવાની સાથે ઘણું જાણવાનું પણ મળે છે.

મારા ઘરમાં આંગણું મોટું છે, જેમાં નાના-મોટા વિવિધ પ્રકારનાં છોડ-ઝાડ વાવેલાં છે. આથી ચકલીઓ, કોયલ, કાગડા તથા અન્ય ઘણાં પક્ષીઓ ત્યાં દિવસ દરમિયાન બેઠાં રહે છે. ખિસકોલીઓ પણ ખૂબ આવે છે, જે કાચા-પાકા જામફળ, મીઠી આંબલી વગેરે ખાય છે. જામફળ, મીઠી આંબલી સિવાય કરેણ, જાસુદ, લીંબુ, મીઠો લીમડો, ચંપો તથા ફૂલોના નાના છોડ આંગણામાં છે, જ્યાં આખો દિવસ પક્ષીઓ ઊડાઊડ કરતાં હોય છે. આ વૃક્ષો ઉપર, મધુમાલતી તથા જૂઈની વેલો ચડેલી છે.

ઝાડ ઉપર પાણીનાં ફૂંડાં મૂક્યાં છે. દરરોજ સવારે પાણી બદલાવી નાખીએ છીએ. વહેલી સવારે કોયલનો મીઠો અવાજ ઊંઘ ઉડાડે છે. ખાવા માટે પક્ષીઓ, ખાસ કરીને ચકલીઓ રાહ જોતી હોય છે. તેમને રોટલી,

ભાત, ખીચડી, બાજરો, ચોખા વગેરે ખાવા આપીએ છીએ. ઉપરાંત આખી સીંગ ફોલીને ખાતી ખિસકોલીઓ જોવાની ખૂબ મજા આવે છે.

સામે જૂના રહેણાંક હોવાથી તેની બારીના ખાંચા તથા હવાબારીઓમાં ચકલીઓ માળા બનાવે છે. અલબત્ત, ક્યારેક કાગડા નાનાં બચ્ચાંનો શિકાર પણ કરી લે છે.

સવાર-બપોર-સાંજ ખાવાપીવાનું મળી રહેતાં ઘણાં પક્ષીઓ દિવસભર બેસી રહે છે. બપોરના તાપમાં ઝાડ પર આરામ ફરમાવે છે.

હવે તો અમારે તેની સાથે આત્મીયતા બંધાઈ ગઈ છે. અમારા ઘરની સામે રહેતા સુભાષભાઈ રામૈયા સવારે તેમના ઘરની પાળી પર ઢગલાબંધ સીંગા (માંડવી) નાખે છે, જે ખાવા અસંખ્ય પોપટ આવે છે. આમ દરરોજ સવારે અમારો વિસ્તાર પક્ષીઓની કલબલથી ગૂંજી ઊઠે છે.

કિશોર કાંતિલાલ જોબનપુત્રા
“કૃષ્ણભુવન” ૯, ઘનશ્યામનગર, ભુજ

બસ, બહુ મજા પડી ગઈ !

વંદન! ‘વિહંગ’ વર્ષા-૨૦૧૧; જુલાઈ-સપ્ટે. મળ્યું. છેલ્લા પાનાથી આરંભી પહેલા પાના સુધીની અવળી પણ રસસભર યાત્રા કરી.

એમાં સૌથી વધારે મન ઠર્યું ‘સંપાદકીય’ પર. તમે પક્ષીવિદ્ની ક્ષમતા અને પર્યાવરણપ્રેમીની ચિંતાથી એને સમૃદ્ધ કીધું છે. પંખીનું સમગ્ર જીવન એના રહેઠાણ પર આધારિત હોય છે, એટલું જ નહીં, એને જ અનુરૂપ હોય છે, સંપૂર્ણ – એ વાત ગાઢી નિસબતથી તમે ચીંધી છે. વાત મૂકતી વેળા બપમાં લીધેલાં પંખી-દષ્ટાંતો જેમ કે લક્કડખોદની જીભ, હંજની ચાંચ, ઘુવડની આંખ ને શિકારી પક્ષીની ચાંચ...

આ ભૂમિકાએ, બજારવાદ પાછળ પાગલ (ના, પશુ નથી કહેતો, પશુ આપણી હરકતોથી શરમાતાં હશે!) થયેલા આપણે સૌએ પંખી-રહેઠાણોનાં પરિસરોનું

કેવું નખખોદ વાળ્યું છે – એ પણ તમે પીડા સાથે કહ્યું છે. આમાં સૌથી વધારે આવી બન્યું છે ઘાસિયાં મેદાનોનું – તમારું એ અવલોકન સો ફીસદી સાચું છે. ગોચર ગુમ થતાં નિરાધાર બનેલાં સૌ, સારું છે કે શાપવાણી ઉચ્ચારતાં નથી...

વગડામાંનાં આવળ-બાવળ, ગોરડ-ખીજડા અને કેરડા-બોરડીમાં હરિયાળી ભલે ન હોય પણ એ વિશિષ્ટ-પંખીઓને સાનુકૂળ પરિસર છે – ત્યાં લીમડા-વડલાની ઘેરી ઘટાઓ ન પાલવે-પોસાય – એ પણ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ છે – બસ, મજા પડી ગઈ!

રમેશ ૨ દવે

૨/૨, વીમાનગર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

ગાંડો બાવળ :

પક્ષીઓનો મિત્ર કે દુશ્મન?

“વિહંગ” વાંચતા એક સરસ શબ્દ જાણવા મળ્યો, “બર્ડ-ફ્રેન્ડલી ટ્રીઝ.” મારી દષ્ટિએ તેનો અર્થ એવાં વૃક્ષો કે જે પક્ષીઓને સાનુકૂળ હોય, પક્ષીઓને છાયા, રહેઠાણ, ખોરાક, સલામતી પૂરી પાડે; દા.ત., ઉમરો, વડ, પીપળ, જાંબુ, લીમડો, રાયણ, ચીકુ વગેરે વગેરે.

હવે, દરેક સિક્કાની જેમ બીજી બાજુ હોય છે તેમ, આથી વિરુદ્ધના મતલબ કે પક્ષીઓને અનુકૂળ ન હોય તેવાં પણ વૃક્ષો હશે. આવું જ એક મારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે. આ વૃક્ષ છે, ગાંડો બાવળ.

ગાંડો બાવળ, જેણે પણ નામ પાડ્યું હશે, યથાર્થ લાગે છે. અવલોકન કરીશું તો ખ્યાલ આવશે કે તેને વૃક્ષ કહી શકાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્નાર્થ છે.

આકાશમાં વિહાર કરતાં પક્ષીઓને સલામતીપૂર્વક બેસવાનું મન થાય, ત્યારે મોટી ડાળીવાળું, મોટાં પાનવાળું, છાયાદાર વૃક્ષ ખોળતું હોય છે, જ્યારે ગાંડા બાવળને માંડ થડ હોય છે. મોટી ડાળો જૂજ જ. વળી તેની રચના જ એવી છે કે તેને મોટા કાંટાવાળી, પાતળી, લાંબી, હવામાં ઝૂલતી અનેક

ડાળખીઓ (પ્રશાખા) હોય છે, જ્યાં પક્ષીઓ બેસવા જાય તો તેને કાંટા વાગવાનો ભય રહે છે. મજબૂત ડાળી તો હોતી નથી પરંતુ જો પાતળી ડાળખી પર બેસવા જાય તો સમતોલન રહે નહીં. વળી, પક્ષીઓને આ બાવળની શીંગો ખાતા મેં જોયાં નથી, તેથી તે ખોરાક પણ પૂરો ન પાડી શકે. ઝીણાં પાન હોઈ, છાયા અને આશરો પણ ન મળી શકે. પક્ષી લપાઈ છુપાઈ પણ ન શકે.

કોઈક જગ્યાએ વાંચ્યું છે કે, ગુજરાતમાં આ વનસ્પતિની સંખ્યા સહુથી વધુ છે. અરે લીમડા કરતાં પણ વધુ ! વળી એનો ફેલાવો પણ ખૂબ જ ઝડપથી અને વ્યાપક રીતે થાય છે. બકરાં આ વનસ્પતિનો મોટા પાયા પર ફેલાવો કરે છે. કેટલાક લોકો ગાંડા બાવળના ગમે તેટલાં ગુણગાન ગાતાં હશે, પરંતુ પક્ષીઓ અને કૃષિ માટે આ વનસ્પતિ ફાયદાકારક તો નથી જ.

આ દૂષણથી મુક્ત થવા શું કરવું, તે હવે આપણે જોઈએ.

(૧) આ વનસ્પતિના વાવેતરને પ્રોત્સાહન ન આપવું જોઈએ.

(૨) 'શૂટ એટ સાઈટ', દેખો ત્યાંથી ઠાર કરો. મતલબ ખોદીને, મૂળ સમેત નાશ કરવો.

(૩) આ બાવળ નીચે લીમડો, ઉમરો, ગોરસઆમલી, ખીજડો, જેવાં વૃક્ષોનાં બીજ ચોમાસામાં વેરવા જોઈએ, જે વરસાદમાં ઊગી જશે. આ વૃક્ષોની ઊંચાઈ ગાંડા બાવળ કરતાં વધુ હોઈ, મોટાં થતાં તેની છાયામાં ગાંડા બાવળના વિકાસને 'બ્રેક' લાગી જાય છે.

જરૂર છે, વધુ ને વધુ 'બર્ડ ફ્રેન્ડલી', વધુ ઊંચાઈ વાળાં, (ઘેઘૂર) વૃક્ષો ઉછેરવાની જેથી આ વૃક્ષોનાં બીજ પક્ષીઓ ખાશે ને તેમની અઘાર આજુબાજુના વિસ્તારમાં પડશે ને ત્યાં નવાં નવાં વૃક્ષો ઊગી નીકળશે ને ગાંડા બાવળ પર અંકુશ પણ આવશે.

મહિપતસિંહ ચુડાસમા

એ-૩૭, ન્યૂ મહાવીર નગર, કલિકુંડ, ખેડા રોડ, ધોળકા-૩૮૭૮૧૦

અતીતના ઓવારેથી

૧૮૭૮ના પ્રારંભમાં ભુજમાં, કચ્છમાં મળી આવતાં પશુ, પક્ષી અને માછલીઓના નમૂના એકઠા કરી 'નેચરલ હિસ્ટરી મ્યુઝિયમ' ઊભું કરવું, એવો એક વિચાર વહેતો થયો અથવા તો એમ કહીએ કે એ સૂઝાવનું પુનરાવર્તન થયું. કારણ કે, સ્વ. મ. સા. રાવ પ્રાગમલજીએ આ સૂચન તેઓના સમયમાં કરેલું. તેઓએ નમૂનાઓ એકઠા કરવાનું શરૂ કરી એ દિશામાં થોડી પ્રગતિ પણ કરી હતી. આ સંદર્ભે તેઓશ્રીએ નમૂનાઓમાં મસાલો ભરી બાહ્ય ત્વચાને સાચવી શકે તેવા પારંગતની મદદ પણ લીધી હતી. સદ્દનસીબે આ કાર્ય કરી શકે તેવા નિપુણ સદ્ગૃહસ્થ તે સમયે કચ્છમાં જ હતા અને ખુદ ઉત્સાહી પ્રકૃતિવિદ્ હોવાથી મેળવેલા નમૂનાના સંગ્રહ અને વર્ગીકરણ માટે પોતાનો સમય તથા શક્તિ ફાળવી શકતા.

તેઓએ પક્ષીઓથી શરૂઆત કરી અને ૧૮૭૮ના મેની શરૂઆતમાં કચ્છ છોડ્યું તે પહેલાં પ્રસ્તુત નામસરણીમાં સમાવિષ્ટ પક્ષીજાતિઓના નમૂના મેળવી તેમનું વર્ણન લખ્યું.

આ કાર્યમાં શ્રી પાલિનના નેજા હેઠળ મળેલી માહિતીનો જ સમાવેશ થયો છે અને તેમાં કચ્છની સમસ્ત પક્ષીસૃષ્ટિ અંગેની નોંધ હોવાનો કોઈ દાવો નથી.

કચ્છનું વહીવટીતંત્ર એવી આશા સેવે છે કે હવે જ્યારે આ કાર્ય શરૂ થયું જ છે તો દેશના પ્રકૃતિવિદો તથા શિકારીઓ અમને તેમાં સહકાર આપશે, અને નમૂનાઓ મોકલવાની સાથે આ સૂચિમાં સમાવેશ કરવા તેમનું વર્ણન પણ લખીને મોકલાવશે.

મહિભાઈ જસભાઈ (કચ્છના દીવાન)

ભુજ, ૨૦ જુલાઈ ૧૮૭૮

સ્રોત : પ્રાસ્તવિક, 'ધ બર્ડ્ઝ ઓફ કચ્છ',

'હુ પાલિન, સી. ડી. લેસ્ટર, બીજી આવૃત્તિ, ટાઇમ્સ પ્રેસ, મુંબઈ ૧૯૦૪

પક્ષી ક્ષેત્ર-માર્ગદર્શિકા 'બર્ડ્ઝ ઓફ સાઉથ એશિયા' અને પામેલા રાસમુસેન વિશે...

પિટરસન અને સાથીઓની યુરોપનાં પક્ષીઓનાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રોવાળી ક્ષેત્ર-માર્ગદર્શિકા (Fieldguide) જેવું ભારતનાં પક્ષીઓ વિશે એક પણ પુસ્તક ઘણા લાંબા સમય સુધી ન હતું. આ બાબત બધા પક્ષીનિરીક્ષકોને ખટકતી. આવી માર્ગદર્શિકાના અભાવમાં વરસો સુધી ચલાવવું પડ્યું. પિટરસનની માર્ગદર્શિકામાં આપણાં મોટા ભાગનાં યાયાવર પંખીઓનો સમાવેશ થઈ જતો. શિયાળામાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા જતી વખતે બધાં અચૂક તેને સાથે રાખતા. બી. એન. એચ. એસ.ની શતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે ડૉ. સલીમ અલી અને ડૉ. એસ. ડિલ્વો રિપ્લીની ભારતીય ઉપખંડનાં બધાં પંખીઓને સમાવતી 'પિક્ટોરિઅલ ગાઈડ' બહાર પડી, તે આપણી પહેલી માર્ગદર્શિકા. તેમાંનાં બધાં ચિત્રો શ્રી જહોન ડીક નામના અમેરિકન કલાકારે દોરેલાં. ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ તે ચિત્રો સામાન્ય કલાકારોનાં ગણાય. બીજા કોઈ પુસ્તકના અભાવે બધા એનાથી ચલાવી લેતાં.

એ પછી આવી દિલ અને દિમાગને તૃપ્ત કરે તેવાં ચિત્રોવાળી બે ક્ષેત્ર-માર્ગદર્શિકાઓ; (૧) 'A Field-guide to the Birds of India' - Krys Kazmierczak (૨) 'Birds of Indian Subcontinent - R. Grimmett, C. Inskipp, T. Inskipp.

આ માર્ગદર્શિકાઓ આવતાં પંખીઓને ઓળખવામાં પડતી તકલીફ દૂર થઈ. એ પુસ્તકો વિશે બીજી વાર ક્યારેક ચર્ચા કરીશું.

તાજેતરમાં માત્ર ભારત જ નહીં પણ સમગ્ર દક્ષિણ એશિયાનાં પંખીઓને આવરી લેતું પુસ્તક બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયું; તેનું નામ છે, 'The Birds of South Asia, The Ripley Guide'

Vol. I (field guide) અને Vol. II Attributes & Status. બે ભાગના આ પુસ્તકનાં લેખિકા છે, પામેલા રાસમુસેન અને ચિત્રકાર છે જહોન ટી. એન્ડરટન. પહેલા ભાગમાં બધાં રંગીન ચિત્રો અને નકશા છે. જે-તે પંખી વિશેની માહિતી બીજા ભાગમાં છે.

આ પુસ્તક જાણીતી અમેરિકન સંસ્થા 'સ્મિથસોનીયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' અને 'લીક્સ એડિસન' તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. પુસ્તકદ્વયની કિંમત રૂ. ૫૫૦૦/- છે, જે સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષક માટે થોડું મોંઘું ગણાય. વળી આ પુસ્તકના ભારતમાં વિતરક ન હોવાથી મેળવવું પણ મુશ્કેલ છે. આ પુસ્તકની આગવી વિશેષતા એના બીજા ભાગમાં આપેલાં દરેક પંખીના અવાજનાં રેખાંકનો (Sonogram), અવાજનું વિશ્લેષણ અને પક્ષીની અને અવાજની વિશેષ નોંધ છે.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં ભારતીય પક્ષીવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે પામેલા રાસમુસેનનો ઘણો મોટો ફાળો રહ્યો છે. સ્મિથસોનીયન યુનિવર્સિટી, અમેરિકાના પામેલાએ, ડૉ. એસ. ડી. રિપ્લીના માર્ગદર્શન હેઠળ મોટા ભાગનાં સંશોધનો કર્યાં. ડૉ. રિપ્લીના સ્વપ્ન સમાન, આ 'પ્રોજેક્ટ'ને પામેલાએ એમના અવસાન બાદ પણ આગળ ધપાવ્યો અને માહિતીસભર પુસ્તક સ્વરૂપે દુનિયા સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યો.

કામ કરવા માટે ઈશાન ભારત અત્યંત મુશ્કેલ પ્રદેશ ગણાય છે. કારણ, જંગલની ગીચતા, રસ્તા-વાહનવ્યવહારની અગવડતા, એ પ્રદેશના રાજકીય આંદોલનો અને સ્થાનિક લોકોનો અસહકાર. બાકી, જૈવિક વિવિધતાની દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. ત્યાંનાં પંખીઓની કેટલીય જાતિ વ્યાપની દૃષ્ટિએ બહુ સીમિત છે અને એથી જ અલ્પજ્ઞાત રહી છે. જે થોડું કામ થયું છે

તે નાના વિસ્તારમાં, બાકીનો વિશાળ પ્રદેશ અજ્ઞાત જ રહી ગયો છે. પામેલાએ આ દુર્ગમ વિસ્તાર પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. ભારતના આ ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યોમાં જ જોવા મળતાં પણ બહુ જ ઓછા જાણીતા એવા 'લાઈંગ થ્રશીસ' અને 'રેન બેબલર્સ' પર સઘન અભ્યાસ - સંશોધનો કરી અને તારણો કાઢ્યાં.

સોએક વર્ષના ગાળા બાદ ડાંગી ચીબરી (Forest Owlet) ફરી જોનારાઓમાં પ્રથમ રહેલી પામેલાનું, એ, ભારતના પક્ષીવિજ્ઞાનમાં મહત્તમ પ્રદાન ગણી શકાય. ડાંગી ચીબરી ભારતમાં જ જોવા મળતું પક્ષી છે. એ ઘણાં વર્ષોથી વિલુપ્ત થઈ ગયું હોવાનું સૌ માનતા રહ્યાં. નેવુના દાયકામાં પામેલાએ આ પક્ષીને સાતપુડા વિસ્તારમાં પ્રથમ વાર નિહાળ્યું અને દુનિયામાં

જાહેર કર્યું. પામેલાના જણાવ્યા મુજબ સાતપુડાની આખી પર્વતમાળ (નર્મદા અને તાપી નદીની વચ્ચે રહેલો આખો વિસ્તાર) પક્ષીઓની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ આશ્ચર્યો સર્જી શકે એમ છે.

આખી દુનિયામાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ફરતી રહેતી પામેલાને પક્ષીઓ સંદર્ભે, ગુજરાત પ્રત્યે વિશેષ લગાવ રહ્યો છે, અને તેથી જ વારંવાર ગુજરાતની મુલાકાતો લેતી રહે છે. આ ઉપરાંત, લડાખ અને આસામ પણ એમના ગમતા પ્રદેશો છે.

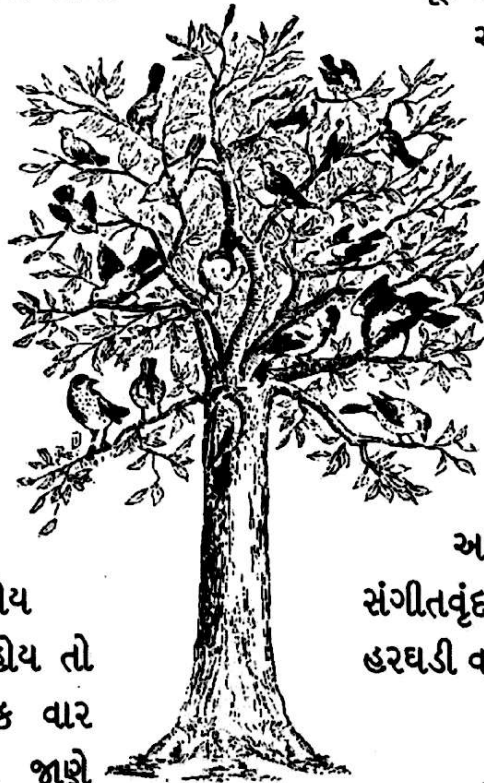
'કલકત્તા બર્ડ્ઝ' પર મુકાયેલા શ્રી વિક્રમ ગરેવાલ દ્વારા શ્રી પામેલા રાસમુસેન સાથેના સંવાદ ઉપરથી સંકલિત
ડૉ. પીયૂષ પટેલ

એક્સ-રે ક્લિનિક, અવી આર્કેડ, ડૉક્ટર હાઉસની સામે, હાલાર રોડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧

અમે રસ્તે પ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે જંગલ જાગી રહ્યું હતું. અમારી બંદૂકના અવાજથી જાગી ગયેલા જંગલી કૂકડાએ તેના 'કૂ...ક'થી આવનારા દિવસને આમંત્રણ આપી દીધું હતું, અને એ ધ્વનિતરંગોએ નાનાંમોટાં અનેક પક્ષીઓને મીઠી નિંદ્રામાંથી જગાડી વાદવૃંદમાં વધારો કર્યો હતો. ભલે જંગલી કૂકડો સૌથી

પહેલો જાગૃત થયો પણ ઝાડ પરથી જમીન ઉપર ઊતરનારાઓમાં તે પહેલો ન હતો. જમીન પરથી કીડાનો સૌ પ્રથમ ખોરાક બનાવવાનું શ્રેય જાય છે હિમાચલી ઇન્દ્રાજ (Himalayan Whistling Thrush)ને, જેને અહીં સૌ સિસોટી મારતા છોકરા તરીકે ઓળખે છે! કુમાઉના જંગલોમાં મળસ્કે કે સંધ્યાટાણે કોઈ પક્ષી સ્થિર પાંખે સરી જતું હોય અને સાથે સોનેરી ગીતો રેલાવતું હોય તો અચૂક તે હિમાચલી ઇન્દ્રાજ, એક વાર સાંભળો તો ક્યારેય ન ભુલાય. જાણે

શાળાનો કોઈ વિદ્યાર્થી આથમતા દિવસને સિસોટી મારીને તેને 'શુભરાત્રિ' કહી રહ્યો હોય અથવા તો ઊગતી સવારને 'સુપ્રભાતમ્' પાઠવી રહ્યો હોય! સવારે ને સાંજે તે ઊડતા ઊડતા ગાય છે, તો દિવસ દરમિયાન કલાકો સુધી વૃક્ષની ઘટામાં બેઠાબેઠા ધીમા સૂરમાં સંગીત પિરસ્યા કરે છે. અજવાળાંને

આવકારનારમાં પછી આવે છે, ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) અને તરત જ બાદ, મોર (Indian Peafowl). શીમળાના વિશાળ વૃક્ષની ટોચ ઉપરથી ઉદ્ભવિત જંગલની શાંતિને ભેદી નાખતા એ બુલંદ ટહુકા પછી કોઈ સૂઈ ન શકે. રાત્રિના અંત અને દિનના આરંભનો આ સંકેત. અને પછી તો કુદરતના આ સંગીતવૃંદમાં હજારો ગળામાંથી રેલાતા સૂરોનો હરઘડી વધી રહેલો પ્રવાહ...

જીમ કોર્બેટ

સ્રોત : 'જંગલ લોર', પ્રકાશક : ઓક્સફોર્ડ યુનિ. પ્રેસ.

ગીધ પર જાપતો

અમદાવાદ આસપાસ વસતાં સફેદપીઠ ગીધના માળા, રાતવાસા-આરામ અને ખોરાકનાં સ્થળો નજીક કૃત્રિમ પાણીસ્થાનો ઊભા કરવાની જરૂરિયાત

અમદાવાદ અને તેનો આસપાસનો (૬૦ કિ.મી. ત્રિજ્યા) વિસ્તાર એ ૨૫૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધનું નિવાસસ્થાન છે. સફેદપીઠ ગીધ (White-backed Vulture)નો આઈ. યુ. સી. એન. દ્વારા બહાર પડાયેલી પક્ષીઓની સૂચિમાં ગંભીર જોખમી (critically endangered) પ્રકારમાં સમાવેશ કરેલો છે.

તેની અમદાવાદમાં માળા બનાવવાની અને રાતવાસાની મુખ્ય જગ્યાઓ નીચે દર્શાવેલી છે.

- * આઈ.આઈ.એમ.એ., ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અટીરા, એલ.ડી. એન્જિનિયરિંગ અને આસપાસનો હરિત વિસ્તાર.
- * શાહીબાગ અને સાબરમતી વિસ્તાર. અમદાવાદ બહારના વિસ્તારોમાં કેટલીક સારી માળાવસાહતો નીચે પ્રમાણે છે.
- * કડી રેલવે સ્ટેશન અને આસપાસનો વિસ્તાર (મહેસાણા જિલ્લો, અમદાવાદથી ૩૫ કિ.મી.)
- * દસલાણા અને આસપાસનાં વીરમગામ તાલુકાનાં ગામડાં.

આ ગીધ ખોરાક માટે મુખ્યત્વે બે સ્થળોએ જાય છે. વિરપુર પાંજરાપોળ (વીરમગામ) અને ડાભલા પાંજરાપોળ (અમદાવાદ).

ડાઈક્લોફેનેક સિવાય ગીધનાં મરણ માટે મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

* પતંગની દોરીથી થતી ઈજા

* ઉનાળામાં શરીરમાંથી પાણી ઓછું થવું, મુખ્યત્વે અપુખ્તો (juvenile)માં

છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી અમે નિરીક્ષણ કરેલું છે કે, માર્ચ અને અડધા જૂન વચ્ચેના ગાળામાં ગીધના શરીરમાંથી પાણી ઓછું થવાના (dehydration) ઘણા કિસ્સા બનેલા છે, ખાસ કરીને અપુખ્ત ગીધોમાં. આ એ સમયગાળો છે જ્યારે બચ્ચાં તેનો માળો છોડે છે. દરેક વર્ષે અમે લગભગ ૧૦-૧૨ આવાં ગીધ અમદાવાદ અને કડી આસપાસ બચાવીએ છીએ.

અમારી જાણકારી મુજબ તેનું કારણ, ગીધ સહેલાઈથી પહોંચી શકે તેવા છીછરાં પાણીના સ્ત્રોતનો અભાવ છે. હવે મોટા ભાગનાં ગામતળાવો જે.સી.બી. મશીનથી ઊંડા કરાયા છે, જેમાં ગીધ પાણી પી શકે નહીં કે તેમાં સ્નાન કરી શકે નહીં. પીવાનું પાણી અને સ્નાન એ ગીધના જીવનચક્રનો એક નિયમિત ભાગ છે. આ માટે જરૂરી છે કે, કેટલાંક કૃત્રિમ પાણીસ્થાનો ગીધનાં રાતવાસા-આરામનાં અને ખોરાકનાં સ્થળોની નજીક બાંધીએ.

આદર્શ રીતે સિમેન્ટનું નાનું તળાવ બાંધવું કે જેનો વ્યાસ ૩૦-૪૦ ફૂટ હોય અને ઊંડાઈ કેન્દ્રમાં સૌથી વધુ ૧.૫૨ ફૂટ હોય અને વર્તુળના છેવાડે તેના ૫૦% હોય. ગીધ માટે આ રચના સૌથી અનુકૂળ છે.

આદિત્ય રોય

૨-બી, હેરિટેજ સોસાયટી, એ.એમ.એ. સામે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

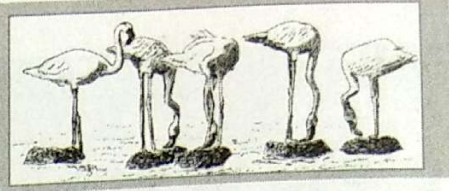
Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni,

Satellite Road, Ahmeabad-380015. Owner : 'Vihang Research Foundation', Ahmedabad.

Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001.

Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

જૂનાગઢના ચાંપરડા ગામે કચ્છનું પર્યાવરણ-જીવસૃષ્ટિ ગાજી ઊઠ્યાં

જૂનાગઢ જિલ્લાના વિસાવદર તાલુકાના ચાંપરડા-સ્થિત શ્રી બ્રહ્માનંદ વિદ્યાધામના દશાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગની ઉજવણીમાં કચ્છ અને કચ્છની વૈવિધ્યસભર જીવસૃષ્ટિ, પર્યાવરણ તેમજ કુદરતે બક્ષેલું સૌંદર્ય છવાઈ ગયા હતાં.

દશાબ્દિ મહોત્સવની નવતર ઉજવણી કરતાં બ્રહ્માનંદ વિદ્યાધામના ચેરમેન, ગિજુભાઈ ભરાડ અને દશાબ્દિ મહોત્સવ સમિતિએ જનજાગૃતિના સેમિનાર તથા ખાસ તો શિક્ષણ, કૃષિ, પશુપાલન તેમજ પર્યાવરણ પર ભાર દીધો હતો. કચ્છમાં કાર્યરત 'કચ્છ પ્રકૃતિ મંડળે', 'વન્ય જીવસૃષ્ટિ' વિષય પર પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું. રાપરના શિક્ષક સૂર્યશંકર ગોરે 'યુવાશક્તિ' વિષય પર પ્રવચન આપ્યું હતું. કચ્છ નવનિર્માણ અભિયાન 'સેતુ' દ્વારા પણ એક 'પ્રેઝન્ટેશન' યોજાયું હતું.

કચ્છના ઘુડખર, સુરખાબ, હેણોત્રા, ચિંકારા અને ઘોરાડ જેવાં પશુ-પક્ષીઓ તથા રણ અભયારણ્યની જીવસૃષ્ટિ અને લુપ્ત થતાં ગીધ પર 'કચ્છ નેચર ક્લબ'ના અશ્વિન પોમલે તસવીરો સાથે પ્રકાશ પાડ્યો હતો. રાજકોટના સંધ્યાબહેન રાજગુરુ અને નરેન્દ્ર ગોરે સહયોગ આપ્યો હતો. શિવશંકર નાકર, મનોજ ટાંક, પાર્થ સોરઠિયા પણ જોડાયા હતા.

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં જાણીતા અને બ્રહ્માનંદ વિદ્યાધામના શિલ્પી મુક્તાનંદબાપુ અને પ્રણેતા ગોપાલાનંદ બાપુના આશીર્વાદથી ગિજુભાઈ ભરાડના માર્ગદર્શન તળે કચ્છમાં પણ ભૂકંપ બાદ આઘોઈ ખાતે ગોપાલાનંદજી મહારાજ વિદ્યાલય કાર્યરત છે, જેમાં ૮૦૦થી વધુ બાળકો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. આ

કાર્યક્રમમાં જૂનાગઢ વનવિભાગના મુખ્ય વનસંરક્ષક આર. એલ. મીના, કચ્છના મુખ્ય વનસંરક્ષક ડી. કે. શર્મા, ના. વ. સં. શ્રી વસાવડા આદિએ પણ હાજરી આપી સરાહના કરી હતી.

અશ્વિન પોમલ

મા. મંત્રી, કચ્છ પ્રકૃતિ મંડળ

"ચાલો પોરબંદરને હરિયાળુ બનાવીએ"

પ્રકૃતિપ્રેમી સંસ્થાઓ 'શ્રી પોરબંદર હોર્ટીકલ્ચર સોસાયટી' તેમજ 'બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, પોરબંદર'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે તાજેતરમાં વિના મૂલ્યે ફળ-ફૂલ અને આયુર્વેદિક ૧૫,૦૦૦થી પણ વધુ રોપાનું વિનામૂલ્યે વિતરણ, તાજાવાલા કન્યા છાત્રાલય પ્રાર્થના હોલ ખાતે કરવામાં આવેલું. આ કાર્યક્રમનું અધ્યક્ષસ્થાન ધારાસભ્ય અને ગુજરાત કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી અર્જુનભાઈ મોઢવાડિયાએ લીધું હતું. તેઓના વરદ્ હસ્તે દીપ-પ્રાગટ્ય કરી અને રોપાઓનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પોરબંદરમાં હરિયાળી કાંતિ આવેલી છે. આ પ્રસંગને આવકારવા જાણે મેઘરાજા પણ ઉત્સુક હોય તેમ દર વર્ષની જેમ આ વખતે પણ એ જ દિવસે અમીછાંટણા કરી આ રોપા વિતરણ અભિયાનને સંગાથ આપેલો. આ પ્રસંગને સફળ બનાવવા બંને પ્રકૃતિપ્રેમી સંસ્થાના પ્રમુખ ભરતભાઈ માખેયા અને ભરતભાઈ રૂઢાણીએ નગરજનોનો સંકલ્પ જોઈ આનંદ વ્યક્ત કરેલો. આ કાર્યક્રમ શનિ-રવિ બે દિવસ સવારે ૧૦થી ૧ અને સાંજે ૪થી ૭ સુધી અવિરત ચાલુ રહ્યો.

ભરત રૂઢાણી

પ્રમુખ, બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, પોરબંદર

પર્યાવરણના સાચા વારસદારો યુવાન વિદ્યાર્થીઓ જ પર્યાવરણનું જતન કરી શકશે

તા. ૫ જૂન 'વિશ્વ પર્યાવરણ દિન' નિમિત્તે સાચા અર્થમાં પર્યાવરણ બચાવવા યુવાનોને માર્ગદર્શનનો કાર્યક્રમ પોરબંદરના દત્ત સાંઈ શૈક્ષણિક સંકુલ, પરેશનગરમાં યોજાયો. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, પર્યાવરણ પ્રેમીઓ દ્વારા વૃક્ષારોપણ થયું. 'વેસ્ટમાંથી બેસ્ટ'ની રીતે બનાવેલા ચકલીના માળા, તેમજ પક્ષીઓને પાણી પીવાની કૂંડીઓ પરેશનગર, શ્રીજીનગર તથા ડૉક્ટર સોસાયટીઓમાં, ઘરે ઘરે જઈ વહેંચવામાં આવી. પર્યાવરણને ધબકતું રાખવા શાસ્ત્રી અરુણાબહેનના ઘરેથી જ ચકલીના માળાનું તથા પાણીના કૂંડાનું સ્થાપન કરી લોકોને જાગૃત કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કરેલ.

આ પ્રયાસમાં 'બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, પોરબંદર'ના પ્રમુખ ભરતભાઈ રૂઘાણી, ઉમિયાશંકર જોષી, શ્રેષ્ઠ શિક્ષકનો રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ ધરાવતા વજુભાઈ દાવડા સાહેબ, નીતલ ગુર્જર (એસ.બી.આઈ. બેંકવાળા)

અને દત્ત સાંઈ શૈક્ષણિક સંકુલનો સમગ્ર કર્મચારી ગણ તથા વિદ્યાર્થીઓ જય, રાહુલ અને શુભમ્ તથા અન્યો હાજર રહેલાં. સંકુલના ટ્રસ્ટી રાજેશભાઈ જોષીની પણ વિશેષ ઉપસ્થિતિ રહેલી.

ભરતભાઈ રૂઘાણી

પ્રમુખ, બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, પોરબંદર

ખડમોરની ગણતરીનો અનુભવ

૧૯૯૬માં પહેલવહેલી વાર ખડમોર (Lesser Florican) જોયેલો. તે પછી આ પક્ષીને જોવાનો મોકો મળેલો નહીં અને તેથી જ, જ્યારે વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને મદદનીશ વનસંરક્ષક શ્રી જયંતભાઈ સોલંકીનું ખડમોરની ગણતરી માટેનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે અન્ય તમામ કાર્યક્રમો મુલત્વી રાખીને તારીખ ૬ અને ૭ ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ દરમિયાન વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન ખાતે થયેલા આ ગણતરીના કાર્યક્રમમાં હું સહભાગી થઈ.

સાંજે ચાર વાગે વેળાવદર પહોંચ્યા ત્યારે ચાનાસ્તો તૈયાર હતો. વન વિભાગનો સ્ટાફ પણ કાર્યક્રમને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે ખડે પગે તૈયારીમાં વ્યસ્ત હતો.

મધ્ય ભારતમાંથી આ પક્ષીઓ ઉનાળો પૂરો થતાં પ્રજનન માટે વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનના ઘાસિયા વિસ્તારોમાં આવે છે. આખું ચોમાસું રોકાઈને, બચ્યાં ઉછેરીને ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં પાછા જતાં રહે છે.

આ ગણતરી માટે વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનને ૧૬ ઝોનમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો. વનવિભાગના કર્મચારીઓની સાથેસાથે ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ઝુઓલોજી વિભાગના વિદ્યાર્થીઓ, પક્ષીનિરીક્ષકો,

તસવીરકારો અને તબીબો, સ્વયંસેવકો તરીકે જોડાયા હતા. દરેક ઝોનમાં એક સ્વયંસેવક અને એક વન વિભાગના કર્મચારીને રાખવામાં આવ્યા હતા. દરેક ઝોનમાં શનિવારની સાંજે અને રવિવારની સવારે, જે સંખ્યામાં ખડમોર દેખાય તેની નોંધણી કરવાની હતી. કોઈ પણ જુવાનિયાને પણ શરમાવે તેવા જુસ્સા અને ઉત્સાહ સાથે ભાવનગરના માજી રાજવી શ્રી શિવભદ્રસિંહજી અને નલિનીકુમારીબા પણ આ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત હતાં.

વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનની નજીકના વિસ્તારો પણ આ ગણતરીમાં આવરી લેવાયા હતા, આથી જે લોકોને આ વિસ્તારમાં જવાનું હતું તેઓ સૌ વહેલા નીકળ્યા. તે પછી અમારા ઝોનમાં જવા માટે વનવિભાગની જીપમાં ગોઠવાયા. વર્ષાઋતુમાં વેળાવદરનો નજારો કંઈક ઓર જ હોય છે. ચારેબાજુ હરિયાળી જ હરિયાળી અને એમાં કાળિયારનાં ટોળાં. અન્ય સમયે જ્યારે હું અહીં આવતી તેની સરખામણીએ કાળિયાર ઓછા જણાયા. તે વિશે પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે, લીલોતરી અને ઘાસના કારણે જીવાત ખૂબ હોય છે. આથી જ્યાં ઓછું ઘાસ હોય તે વિસ્તારમાં કાળિયાર

જતાં રહે છે. હરિયાળા ઘાસની મધ્યે નીલગાયનાં ટોળાં અને તેની આજુબાજુ ઊડતા ઢોરબગલા (Cattle Egret) જોવાનો પણ લહાવો હતો. વનવિભાગની જીપે અમને ૪ નંબરના ઝોનમાં ઉતાર્યા. મારી સાથે વનવિભાગના દેવાયતભાઈ હતા. લગભગ કલાકેકની તપશ્ચર્યા પછી એક નર ખડમોરે ઘાસમાંથી ઠેકડો માર્યો અને મોંઘેરા મહેમાનનાં દર્શન થયાં. માદાને આકર્ષવા માટે દેડકા જેવો “ટરર.... ટરર...” અવાજ કરીને નર પથી ૬ ફૂટ ઊંચા ફૂદકા મારે છે અને આ સમયે તેની ડોક એકદમ પાછળની તરફ ખેંચી લે છે. નરને માથા પર કાળી કલગી હોય છે. થોડીક વાર પછી બીજા એક નરે ઠેકડો માર્યો. આમ, શનિવારે મારા વિસ્તારમાં મેં ૨ નર જોયા. સાંજે દરેકના અનુભવ સાંભળ્યા. કોઈકે આઠ નર જોયા તો, કોઈના વિસ્તારમાં એક પણ ખડમોર ના દેખાયા. રાત્રે લાડવાનું ભોજન કરી સૌ કોઈ સૂઈ ગયા. વળતી સવારે, દરેક જણ પોતાના વિસ્તારમાં પહોંચીને ખડમોરના નિરીક્ષણ માટે ગોઠવાયા.

મ. વ. સં. શ્રી સોલંકી પ. વ. સં. શ્રી જાડેજાભાઈ, વનવિભાગના કર્મચારીઓ તથા સ્વયંસેવકો દ્વારા સફળતાપૂર્વક ખડમોરની ગણતરીનું કામ પૂર્ણ થયું. આ

વખતની ગણતરીમાં ૫૮ ખડમોર નોંધાયા, જેમાં ૫૪ નર અને ૪ માદા હતા. જો કે, આ નોંધાયેલ સંખ્યા કરતાં વધુ સંખ્યામાં આ પક્ષી હોઈ શકે છે. એક મત મુજબ, એક નર સાથે એક માદા હોઈ શકે. સાથે સાથે, માદા સ્વભાવે શરમાળ અને ઘાસમાં સંતાયેલી રહે છે એટલે જ્યારે આપણે આ ગણતરી રસ્તા પરથી જ કરીએ છીએ ત્યારે માદાને શોધવી જરા અઘરી છે. આથી જ, આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીએ તો, ૨૦૧૧ની ગણતરીમાં ઓછામાં ઓછી ૫૦ જોડ હોઈ શકે છે. આટલી સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ અહીં જોવા મળ્યા તેનું મુખ્ય કારણ છે, અહીંનાં ઘાસનાં મેદાનોમાં મળતી સુરક્ષા.

‘વાઈલ્ડ લાઈફ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’, દહેરાદુનના શ્રી ગોવિંદ ભારદ્વાજ દ્વારા થયેલા સંશોધન મુજબ ખડમોરની સૌથી વધારે જોડી વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન ખાતે નોંધાઈ છે. આ ઉપરાંત, આ પક્ષીઓને રેડિયો ટ્રાન્સમીટર લગાડવા માટેનો પ્રોજેક્ટ પણ વન મંત્રાલયને પરવાનગી માટે સુપ્રત કરવામાં આવેલો છે. જો આ શક્ય થશે તો, આ પક્ષીઓની પ્રજનનઋતુ પછીની માહિતી પણ એકઠી કરી શકાશે. આ માહિતી દ્વારા આ પક્ષીઓ પ્રજનનઋતુ બાદના નવ મહિના શું કરે છે અને સાથે સાથે, આ પક્ષીઓની સુરક્ષા માટે કયાં પગલાં લઈ શકાય, તે પણ નક્કી કરી શકાશે.

૧૯૯૯ની સાલની ગણતરીમાં સમગ્ર ગુજરાતમાં ૧૯૯ ખડમોર નોંધાયા હતા, જ્યારે ૨૦૧૦ની સાલમાં તે ઘટીને ફક્ત ૫૪ જેટલા નોંધાયા હતા. આનું મુખ્ય કારણ છે ઘટતા જતા ઘાસિયા વિસ્તારો. આથી જ વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન સિવાયના અન્ય વિસ્તારો કે જ્યાં આ પક્ષીઓ પ્રજનન માટે આવે છે, તેની યોગ્ય જાળવણી ખૂબ જરૂરી છે.

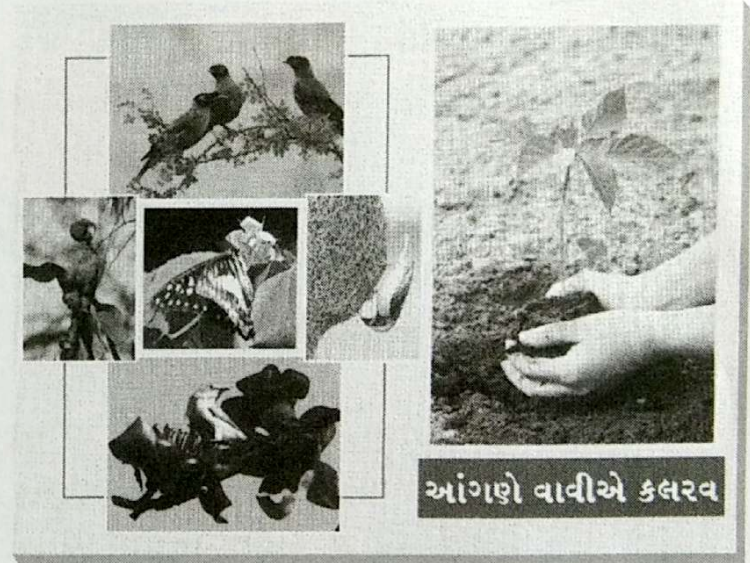
ડૉ. રાજલ ઠાકર

૩-એ, માનવ ફ્લેટ, સેંટ એવિયર્સ કોલેજ કોર્નર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

આવકાર

કુદરતની ઉપેક્ષા કરવી તે માનવીના અંતની શરૂઆત છે. ‘ગ્લોબલ વોર્મિંગ’ના પડકાર સામે લડવાનો સૌથી સહેલો અને વ્યવહારુ રસ્તો છે વૃક્ષો વાવવાં. પરંતુ વૃક્ષોની યોગ્ય પસંદગી પણ એટલી જ જરૂરી છે. હાલ વૃક્ષારોપણના નામે જે ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવે છે તેમાં ઘણી ક્ષતિઓ રહેલી છે. ‘ગ્રીનકવર’ વધારવું અને સંપૂર્ણ પરિસરતંત્ર બચાવવું, બંનેમાં ફરક છે. નીલગિરિ, સરૂ, સુભાવળ, ઈઝરાયેલી બાવળ, પેલ્ટોફોર્મ, પીંક કેસિયા, કાસિદ, લીમડા, ગુલમહોર, સપ્તપર્ણી, કરંજ જેવાં વૃક્ષોના ‘મોનોકલ્ચર’ (કોઈ વિસ્તારમાં ફક્ત એક-બે પ્રજાતિનાં વૃક્ષો મોટી સંખ્યામાં વાવવા) થઈ રહ્યા છે, તે હરિયાળી તો ચોક્કસ વધારશે પણ તેનાથી કુદરતી પરિસરતંત્ર ઊભું નહીં થઈ શકે.

આંગણો વાવીએ કલરવ

આ પુસ્તિકાનો હેતુ દેશી / સ્થાનિક વૃક્ષોની યોગ્ય પસંદગી થાય અને તેમની વિવિધતામાં વધારો થાય તે છે, જેથી બહોળા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણ જીવસૃષ્ટિને લાભ મળે અને નૈસર્ગિક વાતાવરણ તૈયાર થાય.

‘વાઈલ્ડ સૌરાષ્ટ્ર’

સંપર્ક : ૯૯૭૯૫૮૬૦૧૮, ૯૮૨૫૭૫૮૩૮૯

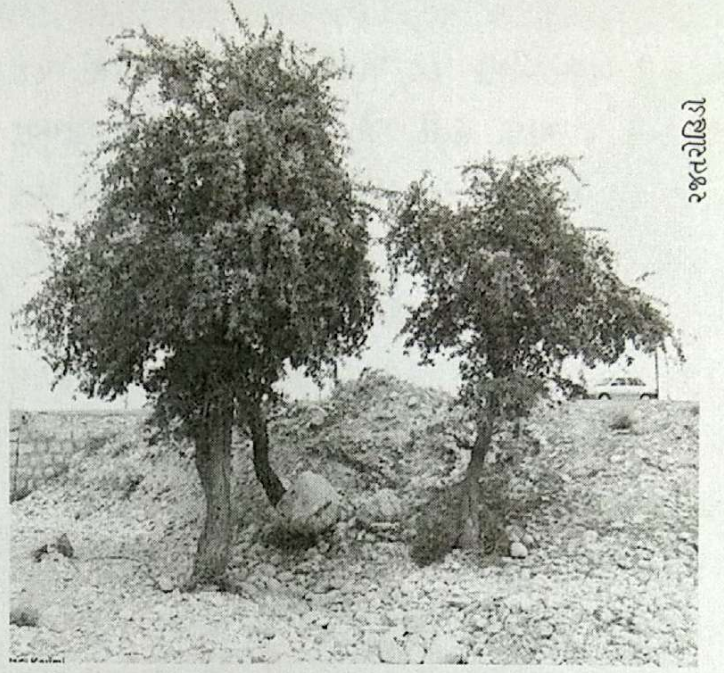

ઝળહળતો સોનેરી ઝબકારો

રાજકોટમાં મારા ઘરની પાછળ જ એક અગત્યનું આંખનું દવાખાનું છે. આ માર્ચ માસમાં ગરીબો અને જરૂરતમંદોની સેવામાં તેને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. ઋષિકેશવાળા સ્વામી શિવાનંદજીના નામ ઉપરથી તેનું નામકરણ થયેલું છે. આ જ અરસામાં મારા આંગણામાં આગલા બગીચામાં એક અગત્યનો બનાવ બન્યો. કચ્છમાં મોટા રણના કાંઠેથી વરસો પહેલાં રજતરોહિડાનું પીંછાં જેવું, સાવ હળવું બીજ હું લાવેલો, અને તેને મારા આગળના ફળિયામાં વાવીને મેં તેને ઉછેરેલું. હવે વધીને તે ઝાડ થયેલ છે. હમણાં આ માર્ચમાં જાણે કે ફૂલોનો ફુવારો તેમાં ઓચિંતો ફૂટી નીકળ્યો હોય તેવું થયું છે. ફૂલોય પાછાં કેવાં! સરસ મજાનાં સોનેરી આભાવાળાં નારંગી રંગનાં મોટાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં! પુષ્પમધુથી ભરપૂર એ ફૂલોમાંથી રસ ચૂસવા શક્કરખોરા (Purple Sunbird) ઊમટી પડ્યા છે. રણકાંઠાના વતની એવા રજતરોહિડાને દસથી વધારે વરસોથી પુષ્પવંતા થવાની કદી ઇચ્છા જ નો'તી થતી! જેમ જેમ તેની ઉંમર વધતી જશે તેમ તેમ હવે દર વર્ષે માર્ચ મહિનામાં તેને વધારે ને વધારે ફૂલો આવશે. આ ભેટ જેવી તેવી છે? એક વરસ સુધી તેની રાહ જોવામાં કેટલો આનંદ છે!

આંખના દવાખાનાની વાતમાં પુષ્પિત રજતરોહિડાને વચ્ચે લાવવો એ ઘણાને અજુગતું લાગે. પણ ખરેખર તેવું છે ખરું? ગુમાવેલી દષ્ટિને પાછી મેળવવા માટે આંખનું દવાખાનું છે. આપણી આસપાસના જગતને અનુભવવાની જુદીજુદી ઇન્દ્રિયોમાં દષ્ટિ એ મારા મતે એક ભવ્ય ઉપકરણ છે. દુનિયામાં ચોપાસ પથરાયેલી અનન્ય સુંદરતા પ્રત્યે આપણે સભાન બનીએ તો પ્રકૃતિ-સંરક્ષણ અંગેના આપણા પ્રયત્નો વધારે સાર્થક થાય. પૃથ્વી ઉપરના જીવનનું સૌથી રળિયામણું અને ઉત્કૃષ્ટ કોઈ પ્રતીક

રજતરોહિડા

હોય તો તે વૃક્ષ છે, એવો મારો મત છે.

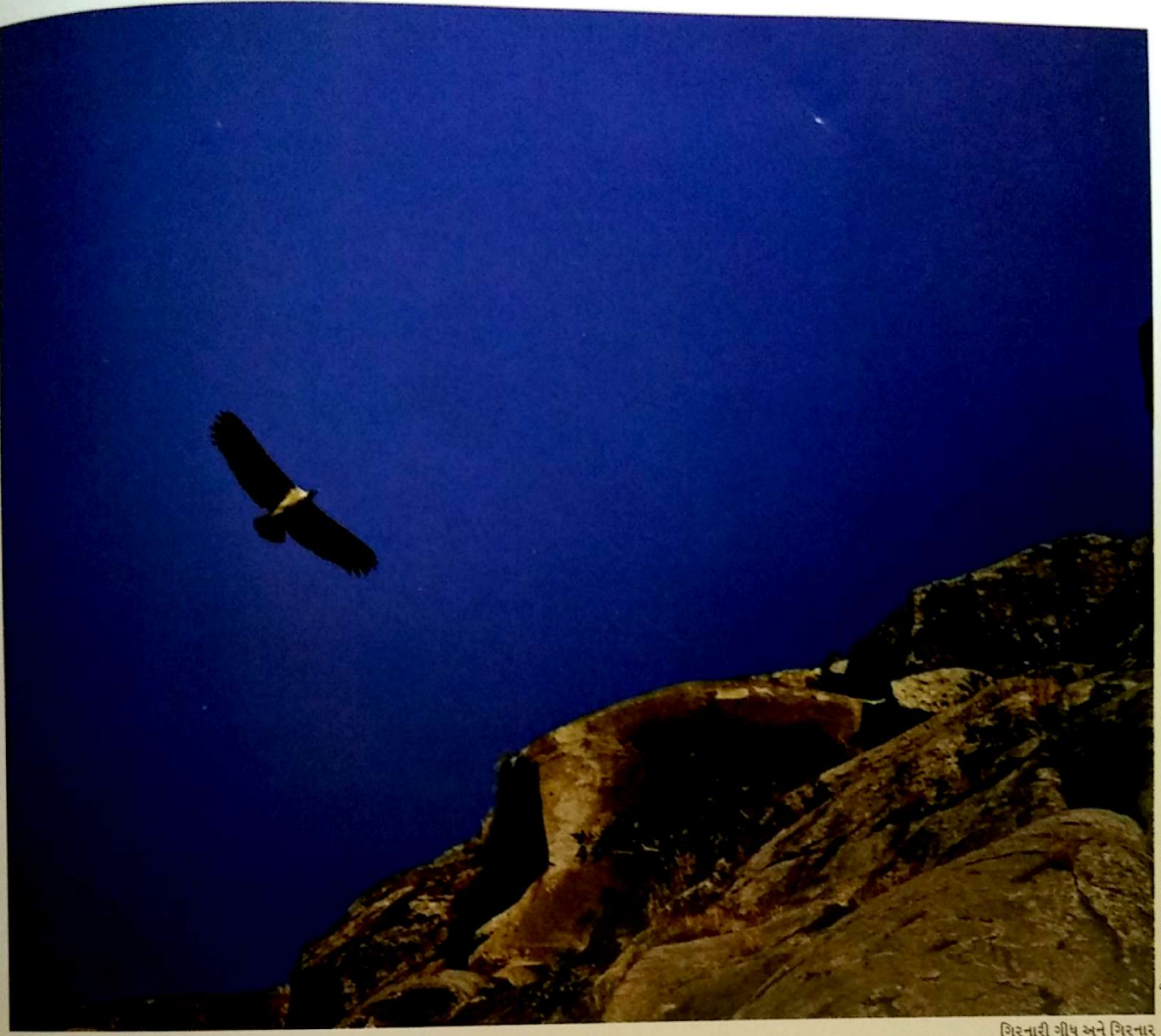
જો ફૂલવાળાં વૃક્ષો ન હોત તો માનવજાતનો આવિષ્કાર પૃથ્વી ઉપર થયો ન હોત. વનસ્પતિ વિજ્ઞાનનાં તેમજ અન્ય નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનોના એક વિદ્યાર્થી તરીકે આ વાત લાંબા સમયથી મારા ધ્યાનમાં આવેલી છે. મારા રજતરોહિડાને આવતાં સુંદર સોનેરી ફૂલોની ઉજાણીની પ્રતીક્ષા હવે હું દરેક માર્ચ માસમાં કરતો રહીશ. તેની સુંદરતા માણવા માટે મારે આંખો છે. તેની યાદ માત્રથી મારા હૃદયમાં આનંદ ઉભરાઈ આવશે. સમય જતાં આંખની જોવાની શક્તિ ઝાંખી થતી જાય એ સ્વાભાવિક છે. તે ઝાંખપને ઠેલવા માટેના ઉપાય કરનારું દવાખાનું મારી બાજુમાં જ છે, એ વિચાર ઓછો શાતાજનક નથી.

આ સુંદર વૃક્ષના સ્વરૂપમાં મારી પાસે મોટી દોલત છે. એ વાતના સ્મરણ સાથે હું જ્યારે ભાવિ પ્રત્યે મીટ માંડું છું ત્યારે મને શું વિચાર આવે છે? દુનિયાના કુદરતી સૌન્દર્ય પ્રત્યે અભિમુખ કરનારી જે સમજણ મને વારસામાં મળી છે તેના માટે હું મારી જાતને ધન્ય માનું છું. આથી વધારે સારી ભેટ માબાપ બાળકને વળી કઈ આપી શકે?

લલકુમાર ખાચર

સ્રોત : 'ચાતક' માર્ચ-'૮૪, ક્રમાંક ૭ વર્ષ ૨ (૩)

તસવીર : પરમ બૃચ, અમદાવાદ

ગિરનારી ગીધ અને ગિરનાર

ઓક્ટોબર મહિનામાં આપણાં સ્થાનિક બાજ જેવાં કે; લગ્ગડ (Laggar), શાહિન (Peregrine Falcon) અને તુરૂમ્તી (Red-headed Merlin) તેઓની ખાસ ચૂંટેલી પરંપરાગત માળાની જગ્યાઓએ અદ્ભુત નિદર્શન નૃત્ય (courtship display) કરે છે. આ સ્થળો પહાડોની કરાડો, ઊંચાઈ પર આવેલા કિલ્લાઓના ન વપરાતા ઝરૂખા કે ઊંચા વૃક્ષો પરના કાગડાના ત્યજી દેવાયેલા માળા હોઈ શકે. ડિસેમ્બરના અંત સુધીમાં બચ્ચાં બહાર આવી જાય. નવેમ્બરથી માર્ચના ગાળામાં ગિરનારી ગીધ પણ પહાડોની કરાડોમાં માળા કરે છે. વર્ષાઋતુ પછીના સ્વચ્છ હવામાનમાં તીક્ષ્ણ નજર ધરાવતાં આ શિકારી પક્ષીઓને દૂર સુધી તેઓનો શિકાર-ખોરાક શોધી કાઢવાનું સહેલું થઈ જાય છે. - લલકુમાર ખાચર

Our new logo reflects our commitment
towards preserving nature's
priceless treasures always.

GUJARAT GAS

Head Office: 2, Shambhavan Society, Nr. Parimal Garden, Ellisbridge, Ahmedabad 380 006. Tel: +91-79-26462980, 26462095. Website: www.gujaratgas.com

VIHANG (Quarterly) Oct. - Dec. 2011
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

SIHL
Smart Investing ...made easy

ધોળ અભયારણ્ય, તસવીર : મનોજ ધોળકિયા, અમદાવાદ

ISO 9001 : 2000 Certified

shah investor's home ltd^{TM}
SERVICE THAT SECURE SMILES

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in